

***Programm Nord* – egnsudvikling og jordkamp**

I februar 1953 blev planerne for det omfattende egnsudviklingsprojekt Programm Nord præsenteret. Det var et udviklingsprogram for landområderne lige syd for den dansk-tyske grænse, og det var den slesvig-holstenske ministerpræsident, Friedrich-Wilhelm Lübke, der stod for præsentationen. Han kom dermed til at personificere projektet, og det var en væsentlig grund til, at det danske mindretal i Sydslesvig¹ og den danske regering var mere end skeptiske over for planerne. I artiklen fokuseres der på, hvordan det danske mindretal og den danske regering opfattede planerne for Programm Nord, og hvorfor man var så skeptiske over for projektet.

Indledning

Planerne for *Programm Nord* var store, da projektet blev præsenteret i februar 1953, men det danske mindretals og den danske regerings skepsis over for planerne var næsten lige så stor. Det hang sammen med, at mindretallet efter krigens afslutning havde oplevet, at det blev chikaneret og undertrykt af de lokale og regionale myndigheder i Slesvig-Holsten, og at forholdene var blevet forværret, siden Friedrich Wilhelm Lübke var blevet ministerpræsident i sommeren 1951. Da de første planer om projektet blev præsenteret kort efter Lübkes udnævnelse, og da der i Landdagsdebatten af et par medlemmer fra regeringspartierne blev udtrykt ønske om, at programmet skulle bruges til at bosætte tysksindede landmænd langs den dansk-tyske grænse, blev planerne set som led i en national kamp mod mindretallet.

Undersøgelsesperioden er derfor afgrænset til perioden 1951 til 1956, hvor mindretallets kritik efterhånden forstummede. Det betyder, at det alene er den første fase af *Programm Nord*, som omfattede området umiddelbart syd for den dansk-tyske grænse, der behandles. Der gives således ingen vurdering af den betydning, som programmet fik for landbrugets udvikling i hele Slesvig-Holsten i takt med, at *Programm Nord* blev udvidet til andre områder længere mod syd. Læsere, der interesserer sig for den del, kan med fordel læse Karl Weigands *Programm Nord. Wandel der Landschaft in Schleswig-Holstein* eller Claus Bielfeldt *Das Unternehmen Landentwicklung Programm Nord*.

Delstatsregeringens – og særligt ministerpræsidentens – overvejelser og motiver for at starte *Programm Nord* inddrages desuden kun i beskedent om-

fang i artiklen. Selv om det både kunne være interessant og relevant at analysere dette, falder det uden for hovedfokus i denne artikel. Dette emne kan imidlertid med fordel udforskes med henblik på en selvstændig artikel eller som en del af en større undersøgelse.

I denne artikel argumenteres der for, at der var forskelle mellem den holdning, som mindretallets medlemmer af Landdagen – det vil primært sige friseren Berthold Bahnsen, der også arbejdede for det danske mindretal i Sydslesvig, og i mindre grad Samuel Münchow – gav udtryk for, og den holdning, som særligt de danske grænsepolitiske foreninger, Grænseforeningen og Sydslesvigsk Udvalg af 1945, udtrykte. Det skyldes, at der hos de ledende SSW-politikere² i Sydslesvig var en stor interesse i, at programmet blev gennemført, mens danske politikere og grænsepolitiske foreninger førte en mere nationalpolitisk linje og fokuserede på truslen mod danskheden i grænselandet.

Som det fremgår af litteraturlisten er der skrevet meget om, hvad *Programm Nord* var, og hvilke resultater der kom ud af projektet. Næsten alle disse fremstillinger er af logiske grunde skrevet af tyske forskere på tysk, og mange af fremstillingerne er skrevet af embedsmænd og eksperter, der var involveret i projektet. Den danske historiker Hans Schultz Hansen har dog skrevet lidt om projektet i *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*, men, som han har noteret, er beskrivelsen baseret på Weigands fremstilling.³

Der er til gengæld ikke skrevet ret meget om, hvorfor man fra dansk side var så kritiske over for planerne om *Programm Nord*. Martin Klatt har i sin afhandling: *Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-1955*, forholdt sig til problematikken i et enkelt kapitel, og analysen i kapitlet er nært forbundet med mindretallets og den danske stats politik i forhold til de mange østflygtninge, der kom til Slesvig-Holsten ved krigens afslutning.⁴ Klatt påpeger, at det er vigtigt at kende den politiske kontekst i de første efterkrigsår for at kunne forstå, hvorfor man fra dansk side var så negativt indstillet over for, at disse østflygtninge skulle bosættes på nyetablerede landbrug⁵ og i landsarbejderboliger i Sydslesvig, og for at forstå, hvorfor jorden fortsat i midten af det 20. århundrede var så vigtig en faktor i den nationale kamp i både Nord- og Sydslesvig. Desuden understreger Klatt betydningen af, at det var netop Lübke, der præsenterede programmet, fordi han i sin tid som landråd i Flensborg og siden som ministerpræsident i Slesvig-Holsten havde ført en meget mindretalsfjendsk politik.

Den tysksindede nordslesviger, Ernst Siegfried Hansen, der var journalist og historiker, udgav i 1955 bogen *Kurier der Heimat. Das Spiel um Schleswig zwischen Kapitulation und Programm Nord*, hvor han også i et enkelt kapitel behandler polemikken om *Programm Nord*.⁶ Hansen baserer sin fremstilling på et nært kendskab til Friedrich Wilhelm Lübke, og han er i fremstillingen

meget kritisk over for den danske skepsis over for projektet, som han mener hovedsageligt skyldtes et fejlagtigt negativt syn på Lübke. Hansen mener, at man fra dansk side politiserede imod Lübke i stedet for at indgå i et samarbejde om at få gennemført et nødvendigt udviklingsprojekt i Sydslesvig.

Johan Peter Noacks *Det danske mindretal i Sydslesvig 1948-1955* skal også nævnes, selv om han egentlig ikke beskæftiger sig med *Programm Nord*. Noack har skrevet hovedværket om det danske mindretal i perioden 1948-1955, og hans politiske analyse af Lübke-regeringens grænse- og mindretalspolitik er meget overbevisende. Han argumenterer for, at Lübke-regeringens chikanepolitik og dens undertrykkelse af mindretallet skal opfattes som et middel til at få den danske regering og det danske mindretal til at anerkende 1920-grænsen. Og ligeledes til at få den danske regering til at gennemføre forbedringer af forholdene for det tyske mindretal i Danmark. Han argumenterer også for, at i takt med, at denne politiske strategi slog fejl, blev det et selvstændigt mål for Lübke-regeringen at genere mindretallet mest muligt. I denne artikel danner Noacks arbejde således et vigtigt grundlag for forståelsen af, hvorfor mindretallet og de danske politikere i 1953 var så skeptiske over for *Programm Nord*.

Hovedparten af kilderne til denne artikel er hentet i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB). Her har det vigtigste arkiv været Sydslesvigsk Vælgerforenings Landssekretariats (SSW), hvorfra der er anvendt en række beslutningsprotokoller fra landsstyrelsen, fra landsmøderne og fra de fælles forretningsudvalgsmøder mellem SSW og Sydslesvigsk Forening (SSF).⁷ Desværre er referaterne meget kortfattede, og der er kun antydninger af drøftelserne på møderne. Desuden er der fra dette arkiv anvendt forskellig korrespondance, valgmateriale og pressemeddelelser. Der er desuden benyttet det omfattende udklipsarkiv, der omfatter artikler fra det danske mindretals dansksprogede avis, *Flensborg Avis*; fra mindretallets tysksprogede avis *Südschleswigsche Heimatzeitung*; fra den tysk-konservative *Flensburger Tageblatt*; fra den socialdemokratiske *Flensburger Volkszeitung*; fra den konservative *Kieler Nachrichten*; fra *Der Nordschleswiger*, det tyske mindretal i Danmarks avis, samt fra forskellige danske aviser – især *Vestkysten*, *Jyske Tidende*, *Nationaltidende* og den socialdemokratiske *Sønderjyden*.⁸ Ud over udklippene i dette arkiv er der anvendt adskilligt flere artikler fra *Flensborg Avis*.

Desuden er Berthold Bahnsens arkiv benyttet, idet han var SSW's ordfører i Landdagen i forhold til *Programm Nord*.⁹ I dette arkiv er især hans forskellige talemanuskripter og valgoplæg vedrørende *Programm Nord* anvendt.¹⁰ Heri findes også flere officielle rapporter og beregninger, som er benyttet i denne artikel.

Fra Grænseforeningens arkiv er der hentet en betænkning udfærdiget den 11. april 1953.¹¹ Betænkningen vedrørte den erhvervsøkonomiske situation i

Sydslesvig og omfattede også et afsnit om *Programm Nord*. Den var udarbejdet af et udvalg nedsat af Grænseforeningen og SSF med Berthold Bahnsen som et af de fem udvalgsmedlemmer. Udvalget var nedsat i januar 1953, før *Programm Nord* blev lanceret, men programmet kom til at fylde meget i udvalgets arbejde.

Endelig er de grænsepolitiske tidsskrifter, *Det brændende spørgsmål*, *Front & Bro*, *Grænsen* og *Grænsevagten* anvendt, da især det førstnævnte tidsskrift skrev adskillige meget polemiske artikler om *Programm Nord* og om jordkampen i Nord- og Sydslesvig.¹² Flere af artiklerne i *Det brændende spørgsmål* skabte modindlæg fra tysk side i forskellige tyske aviser, hovedsagligt i *Der Nordschleswiger* og i *Flensburger Tageblatt*.

***Programm Nord* – baggrund og indhold**

Ministerpræsidenten i Slesvig-Holsten, Friedrich Wilhelm Lübke, gav startskuddet til *Programm Nord* den 2. februar 1953. På talerstolen i Landdagen i Kiel fortalte han om planerne for det, han benævnte som *Programm Nord*.

Figur 1. Den indvundne kog, Friedrich-Wilhelm-Lübke-Koog, på cirka 1400 hektar, ligger umiddelbart syd for Hindenburg-dæmningen til Sild. Kogen gav nyt land til 62 nye landbrug og landarbejderboliger. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, B13178. Kilde: Flensborg Avis.

Det er baggrunden for, at Lübke både i samtiden og i eftertiden nærmest var synonym med *Programm Nord*.¹³ Dette illustreres blandt andet af, at en nyindvunden kog – der var en del af projektet – fik navnet *Friedrich-Wilhelm-Lübke-Koog*.¹⁴

I sin tale lagde Lübke først ud med en overordnet gennemgang af Slesvigs historie gennem tusind år, der på temmelig ensidig vis fokuserede på hertugdømmets tyske tilknytning. Det historiske indslag blev afsluttet med en konstatering af, at det danske mindretal før 1945 "*kun udgjorde en forsvindende lille andel af befolkningen*", men at der efter krigens afslutning havde været en nærmest eksplosiv stigning. Dette skyldtes ifølge Lübke ikke noget ægte sindelagsskifte, men at mange havde valgt at slutte op bag de danske foreninger af sociale og økonomiske grunde. Denne udlægning var langt fra ny, idet både han og andre konservative CDU-politikere¹⁵ gennem flere år havde ført en lignende retorik mod mindretallet, hvor de betvivlede, at der ud over en lille kerne var tale om et ægte dansk mindretal i Sydslesvig. Umiddelbart var der ikke nogen grund til, at han skulle komme ind på dette spørgsmål i talen om *Programm Nord*, fordi der ikke var nogen direkte sammenhæng mellem de to ting. Men ifølge Lübke havde den massive stigning i opbakningen til mindretallet haft som konsekvens, at Sydslesvig økonomisk set haltede langt efter resten af Vesttyskland og i den grad trængte til at få vendt udviklingen. Han mente således, at den eksplosive stigning i opbakningen til mindretallet havde medført, at mindretallet nægtede at indgå i det politiske samarbejde i Slesvig-Holsten, fordi dets hovedmål var at få genforenet Sydslesvig med Danmark.

Lübke anførte, at hjælpen i *Programm Nord* ikke alene ville være til Slesvigs fordel – det ville komme hele Forbundsrepublikken til gavn. Derefter præsenterede han i fire hovedpunkter, hvilke områder *Programm Nord* skulle omfatte:

- Landområdet mellem Flensborg i øst og marsken i vest, hvilket svarede til cirka 30.000 hektar.
- Marskområdet mellem Bongsiel, Ruttebüll og Südwesthörn, hvilket svarede til cirka 19.000 hektar.
- Et marskområde ved Bongsiel på cirka 18.000 hektar.
- Og en nyindvundet kog på cirka 1.000 hektar.¹⁶

I planerne fra februar 1953 opereredes der således med et landområde på knap 70.000 hektar, og de dækkede et område, der gik helt op til den dansk-tyske grænse.

Lübke forklarede endvidere, at 2.430 familier ville kunne flytte ind på nyetablerede gårde, mens der ville blive skabt andre 4.412 nye boliger til landarbejderfamilier. Samlet forventede han, at 30.000 mennesker direkte ville få

gavn af projektet. I sin tale var han ikke særlig konkret i forhold til, hvad der nærmere skulle ske i de områder, der var omfattet af programmet, men han nævnte dog kort, at det drejede sig om 1) regulering af drikkevandsforsyningerne i marsken, 2) dræning af jorden, 3) opbrydning af al-laget på gesten, 4) etablering af skov i områder med meget dårlig jord, 5) beplantning af læhegn, 6) anlæggelse af nye veje, herunder især bi- og markveje, 7) jordudskiftning samt 8) udflytning af gårde.¹⁷ Det var altså tiltag, der skulle forbedre effektiviteten og produktiviteten inden for det sydslesvigske landbrug. I løbet af de følgende måneder blev det løbende konkretiseret, hvad der skulle ske, og hvor meget det ville koste, men hovedproblemet var at skaffe de nødvendige penge til at gennemføre alle *Programm Nord*-planerne. Derfor måtte man – som beskrevet nedenfor – løbende revurdere målene for programmet.

Det var ikke noget nyt, at regeringen rumlede med planer om at gennemføre et udviklingsprojekt i Sydslesvig. I løbet af 1951 og 1952 blev det af flere omgange røbet, at et projekt var under planlægning i Ernæringsministeriet. Det skyldtes, at der var et stort behov for, at der skete noget nyt i det relativt fattige og underudviklede Sydslesvig, hvilket dette citat af Weigard vidner om:

“Efter 1945 kunne man ved en flyvetur fra Sild til Flensborg se den dansk-tyske grænse, uden at en særlig markering var nødvendig. På dansk side fik man øje på talrige nye husmandssteder, et net af veludbyggede veje, lange læhegn og et godt dyrket ager- og græsland. Syd for grænsen syntes tiden derimod at stå stille. Bortset fra hovedforbindingsvejene så man kun mark- og hedeveje; stråttækte gamle stuehuse og avlsbygninger stod – i særdeleshed på geesten – i et træløst landskab. Slangeagtige små øer slyngede sig gennem resterne af gamle hede- og moseområder.”¹⁸

Denne udlægning bekræftes af historikeren Morten Andersen, der i sin ph.d.-afhandling har undersøgt den økonomiske udvikling i Sydslesvig og Nordslesvig.¹⁹ Andersen giver et billede af, at Sydslesvig generelt var en økonomisk underudviklet delstat i Tyskland, og at landbruget i den vestlige del af Sydslesvig nærmest var det eneste erhverv. Landbruget var samtidig ineffektivt og gammeldags, og der var et stort behov for at gennemføre et udviklingsprojekt med jordreformer, jordforbedringer, udvikling af infrastrukturen og så videre.

Nødvendigheden af støtte til egnsudviklingen i området var dog kun den ene grund til at sætte gang i *Programm Nord*. Den anden – og set fra dansk side langt mere kontroversielle – grund var, at der var behov for at finde beskæftigelse og bosættelsesmuligheder til nogle af de mange “*Heimatsvertriebene*” – hjemstavnsfordrevne – tyskere fra Østpreussen. I årene fra slutningen af 1944 til og med 1948 ankom der godt en million af disse fordrevne tyskere

til Slesvig-Holsten, og det skal sammenholdes med, at befolkningstallet i dette område i 1939 var knap 1,6 millioner mennesker. Befolkningstallet i Slesvig-Holsten blev således forøget med godt 60 %, og i begyndelsen af 1950'erne udgjorde den hjemstavnsfordrevne del af befolkningen omkring en tredjedel af delstatens samlede befolkning.²⁰ Dette var endnu mere udtalt i Sydslesvig, hvor befolkningstallet steg med omkring 75 % fra 1939 til 1950.²¹ Ydermere var arbejdsløsheden blandt flygtningene i Sydslesvig stort set dobbelt så høj som for den oprindelige befolknings vedkommende, idet den 1. juli 1952 var knap 25 % blandt flygtningene og godt 12 % blandt de oprindelige slesvigere.²² I begyndelsen af 1950'erne var der fortsat mange af flygtningene, der boede i baraklejligheder, og der var stadig mange, der levede i stor social nød. Derfor var der behov for, at der blev gjort noget for at bedre forholdene for flygtningene. Samtidig forsvandt forventningen om, at de kunne vende tilbage til de steder, hvorfra de kom, og det øgede behovet for at finde varige bosættelses- og beskæftigelsesmuligheder for de fordrevne tyske flygtninge i Slesvig-Holsten.

Nøgternt vurderet var der således gode grunde til at gennemføre *Programm Nord*. Forventningen var, at det samlede udbytte målt i afgrøder, når planerne var gennemført, ville stige helt op til 30 %, og – som nævnt – at de nye husmandssteder og landarbejderboliger ville kunne brødføde omkring 30.000 mennesker. På den måde kunne man, set med ministerpræsidenten øjne, slå to fluer med et smæk.

Berthold Bahnsens svar og mindretallets umiddelbare reaktion

Dagen efter Lübkes præsentation af *Programm Nord* var der en stor Landdagsdebat om finansloven, hvor planerne for dette program fyldte meget. Fra SSW's side var det Berthold Bahnsen, der udtrykte mindretallets holdning; dels fordi emnet faldt inden for hans arbejdsområde, og dels fordi det førende SSW-medlem af Landdagen, Samuel Münchow, var syg.

Bahnsen var født i 1913 i den lille by Lindholm i Nordfrisland, og hans hjemmesprog var frisisk. Han regnede først og fremmest sig selv som friser, men han var tysk statsborger og havde gået i tysk skole. Han har selv anført, at han i 1930'erne afviste nazismen, og at han som tysk soldat i Norge under krigen oplevede, at han følte sig tættere forbundet med nordmændene end med sine soldaterkammerater fra Thüringen og Bayern. Derfor valgte han efter krigens afslutning at melde sig ind i SSF og SSW, idet han anså Danmark og danskheden som den bedste garant for, at friserne kunne bevare deres nationale særpræg.²³ Han var sparekassedirektør i Læk i Nordfrisland og havde således indgående viden om de økonomiske forhold i Sydslesvig.

Det er tvivlsomt, om det havde nogen betydning, at SSW's *Programm Nord*-

ordfører var en friser, der først var kommet ind i det dansk-frisiske arbejde efter krigen. Men det havde uden tvivl betydning, at han kom fra og boede i Nordfrisland, som havde stort behov for egnsudviklingsstøtte, og som ville få størst gevinst af *Programm Nord*. For ham var konkrete resultater af langt større betydning end de mere nationale grænsepolitiske statements.

I sit indlæg i Landdagen den 3. februar 1953 var Bahnsen overvejende positivt indstillet over for planerne for *Programm Nord*.²⁴ Efter at han kort havde skoset Lübke for den historiske fremstilling understregede han; *“Det program, som blev fremlagt af Dem, hr. ministerpræsident, vil blive støttet 100 procent af os.”* Han begrundede dette klare tilsagn med, at produktionen og produktiviteten i Sydslesvig haltede langt efter resten af Vesttyskland og Danmark. Det skyldtes, at Preussen i perioden efter 1864 havde undladt at foretage de nødvendige investeringer i området. Efter kapitulationen i 1945 havde Slesvig-Holsten mistet mindst 100.000 arbejdspladser som følge af demontagen af industrien, som var en konsekvens af krigsnederlaget.²⁵ Bahnsen udtrykte skepsis over for, om det virkelig ville lykkes regeringen at skaffe de fornødne midler til at gennemføre den ambitiøse plan, men han anførte, at det var tvingende nødvendigt, at det skete. Planerne skulle – som han udtrykte det – ikke blot være teoretiske; de skulle gennemføres i praksis.

I sin tale nævnte Bahnsen ikke de fordrevne tyske flygtninge, men han foretog alligevel en væsentlig nuancering i forhold til sin opbakning til projektet. Han pointerede, at det var glædeligt at der blev skabt 6842 nye landbrug og landarbejderboliger, fordi *“... dette vil skabe mulighed for, at vore unge landarbejdere og vore anden- og tredjefødte bondesønner kan slå sig ned i hjemstavnen på egen jord.”*²⁶ Det var et gammelt ønske fra mindretallets side, at forholdene for den hjemmehørende slesvigske befolkning skulle forbedres, og der var en løbende kritik af, at de fordrevne flygtninge fik hjælp, mens de hjemmehørende slesvigere måtte klare sig selv.

I den dansksindede avis, *Südschleswigsche Heimatszeitung*, blev der dagen efter berettet om Bahnsens indlæg i Landdagen. Overskriften *“SSW byder Programm Nord velkommen”* siger alt om, hvad der blev lagt vægt på i artiklen, og man skal et godt stykke ned, inden det fremgår, at der ikke var tale om en betingelsesløs opbakning.²⁷ I *Flensborg Avis* blev der slået på de samme strenge, og i artiklen *“Mange års økonomisk forsømmelse skal gøres god igen i Sydslesvig”* hed det i undertitlen, at *“Program Nord” vil blive hilst med glæde og tilfredshed overalt i Sydslesvig, understreger Berthold Bahnsen i Landdagen.*²⁸ Forbeholdet med hensyn til de sydslesvigske landarbejdere og bondesønner blev også nævnt i artiklen, men det ændrer ikke ved, at hovedindtrykket var en klar opbakning til projektet fra mindretallets side.

I en hemmeligstemplet rapport skrevet af den britiske efterretningsofficer,

Figur 2. Berthold Bahnson var SSW's ordfører i Landdagen vedrørende Programm Nord. Han var friser og sparekassedirektør i Læk. For ham var det vigtigt, at Programm Nord blev gennemført, fordi det var nødvendigt for udviklingen i Sydslesvig. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, B9881. Fotograf: Otto Hemstedt.

R. V. Hume, der var tilknyttet de britiske besættelsesmyndigheder i Kiel, til den britiske højkommisær i Tyskland, Sir Ivory Kirkpatrick, af den 4. maj 1953 er det blandt andet noteret om *Programm Nord*:

“Programmet blev modtaget godt af alle partier i Landdagen, herunder – overraskende nok – af talsmanden for det danske mindretal, Bahnson, som på vegne af sit parti annoncerede sin støtte til projektet, tilsyneladende under den misforståede opfattelse af, at den hjemmehørende befolkning ville opnå den overvejende del af det indvundne land”.²⁹

Ifølge Hume var det først senere, at Bahnsen havde indset sin fejl og understreget, at tilsagnet til *Programm Nord* kun var gældende, hvis flygtningene blev tildelt en meget lille del af de nyetablerede gårde, mens mere end 80 % af gårdene skulle sælges til hjemmehørende landmandssønner. Hume anførte også, at Bahnsen og SSW så langt mere positivt på projektet end de ledende danske politikere. Ifølge ham var det først, da den danske udenrigsminister Ole Bjørn Kraft og statsminister Erik Eriksen i midten af april 1953 – som et led i valgkampen forud for folketingsvalget 21. april – havde udtalt sig kritisk over for *Programm Nords* nationalpolitiske dimension, at Bahnsen og SSW gjorde tilsvarende kritiske betragtninger.

I de følgende uger blev planerne for programmet konkretiseret, og den 24. februar 1953 blev der truffet en regeringsbeslutning om at gennemføre *Programm Nord*. Som begrundelse blev det noteret, at "*Landsdelen Slesvig er et økonomisk underudviklet område*", både hvis man sammenlignede med "*det sydlige Holsten og med det til Danmark tilhørende Nordslesvig*." Det blev også noteret, at der i Sydslesvig var økonomiske, sociale og politiske spændinger, der blev næret af, at "*flygtningene udgør en stor andel af den samlede befolkning*". *Programm Nord* skulle medvirke til at formindske disse spændinger.³⁰ I forhold til Lübkes udmeldinger den 3. februar 1953 regnede man nu med et samlet areal på cirka 80.000 hektar, og der blev budgetteret med samlede udgifter på cirka 220 millioner D-mark. Af dette beløb regnede man med, at

- cirka 40 % skulle bruges på jordforbedringer ved udskiftning, udflytning, dræning, brydning af al, kultivering af moser med mere,
- cirka 35 % skulle bruges på udstykning af nye husmandssteder,
- 18 % var afsat til afvanding og inddigning samt sikring af drikkevandsforsyningen i marsken, og
- de resterende 7 % ville blive brugt på elektrificering og anlæggelse af bi- og markveje.³¹

Pengene til projektet ville man dels skaffe hos forbundsregeringen i Bonn, dels fra Slesvig-Holstens egen kasse, og dels forsøgte man at få tilført amerikanske Marshall-penge til projektet, jævnt over nedover. Endelig skulle landmændene selv være med til at betale for forbedringerne af deres gårde, primært ved optagelse af særligt begunstigede lån og ved, at de ved salg og bytte af jordstykker kunne frigøre midler til at investere for.

Selve projektet var Bahnsen og de øvrige SSW-politikere som nævnt enige i. Uenigheden bestod i spørgsmålet om, hvem der skulle have de nyoprettede gårde og landarbejderboliger – om det skulle være de hjemmehørende sydslesvigere eller de hjemstavnsfordrevne flygtninge.

Allerede tilbage i 1947-48 havde der været planer for, at hovedparten af flygtningene skulle overføres fra Slesvig-Holsten til de øvrige delstater i Vesttyskland. Baggrunden var den, at andelen af flygtninge i Slesvig-Holsten var den højeste i forbundsrepublikken og markant højere end i de fleste andre delstater. Samtidig haltede den økonomiske udvikling i Slesvig-Holsten i forvejen bagefter det øvrige Vesttyskland. Den daværende socialdemokratiske Lüdemann-regering forsøgte i juni 1947 at indgå aftaler med de øvrige delstaters ministerpræsidenter om, at der skulle være en mere ligelig fordeling af flygtningene, og der blev da også skrevet en hensigtserklæring. I løbet af efteråret 1947 blev der indgået aftaler om, at 10.000 flygtninge skulle sendes fra Slesvig-Holsten til Niedersachsen og Nordrhein-Westfalen, men derefter skete der ikke mere.³² Bahnsen har noteret, at regeringen i Kiel samtidig – i 1947-48 – fik udarbejdet en såkaldt “*Raumordnungsplan*”, der gik ud fra, at der i Slesvig-Holsten højst kunne bo cirka to millioner mennesker, og at der derfor måtte forflyttes fem-sekshundrede tusinde flygtninge til de øvrige vesttyske delstater.³³ Disse planer blev fortsat forsøgt gennemført frem til 1949, hvorefter de stille og roligt blev skrinlagt.³⁴ Dette program blev som bekendt aldrig gennemført, men SSW ønskede i 1953 fortsat, at en sådan forflytning blev gennemført, idet man anså det som afgørende for, at Slesvig-Holsten kunne komme på fode igen.

Lübke-regeringens mindretalspolitik

Mindretallet havde en begrundet mistanke om, at Lübke-regeringen med sit forslag om *Programm Nord* ønskede at føre grænsepolitik. Den helt afgørende grund var personen Friedrich Wilhelm Lübke.³⁵ Han var født i 1887 og opvokset på et husmandsbrug i Westfalen. Han tog som ung ud at sejle og gjorde karriere i handelsflåden, indtil han under Første Verdenskrig var officer i marinen. Efter krigens afslutning købte han i 1922 den mindre gård Aagaard lige uden for Flensborg, og op gennem 1920'erne og begyndelsen af 30'erne engagerede han sig i en interesseorganisation for husmænd i Slesvig-Holsten.³⁶ Efter den nazistiske magtovertagelse drog han til Sydafrika for at undersøge mulighederne for at emigrere, og da han kom hjem, blev han i kort tid sendt i fængsel. Op gennem 1930'erne holdt han sig ude af politik. Under krigen indtrådte han igen som officer i marinen og var i 1943 leder af søtransportkontoret i Aarhus, hvor han angiveligt i begyndelsen af oktober 1943 var med til at varsko de danske embedsmænd om den forestående jødeaktion. Under sit ophold i Danmark fastede han tilsyneladende en vis forkærlighed for landet, og da han var tilbage på sin gård efter krigens afslutning, gik han en kort periode med overvejelser om at tilslutte sig det danske mindretal. Det hang sammen med en “russerangst”, og han var en overgang indstillet på, at en dansk overtagelse af Sydslesvig kunne være den bedste sikring af området.³⁷

Det er uvist, hvor reelle Lübkes danske sympatier var. Men han blev i hvert fald indsat som landråd i Flensborg amt i februar 1946, og da han blev valgt i efteråret samme år, modtog han også mange danske stemmer. Set ud fra et dansk synspunkt skulle dette valg vise sig at være uheldigt, idet Lübke i sin tid som landråd førte en linje, der af mindretallet blev opfattet som udpræget danskfjendtlig. Hans holdning var den, at den danske bevægelses ekspansion i Sydslesvig med en eksplosiv vækst i medlemstallet af SSF og stemmetallet til SSW samt en voldsom stigning i antallet af nyetablerede skoler, var en trussel mod de tysksindede slesvig-holstenere. Denne trussel hang tæt sammen med den politik, som mindretalsledelsen godt støttet af forskellige danske grænsepolitiske foreninger førte med hensyn til at få Sydslesvig inkorporeret i Danmark. Lübke og andre konservative CDU-politikere fra Slesvig-Holsten blev ved med at argumentere for, at dette boom i opbakningen til mindretallet ikke skyldtes noget ægte sindelagsskifte, men alene hang sammen med mulighederne for at få mad og tøj fra Danmark. Han omtalte konsekvent udviklingen som en dansk "kulturoffensiv" i Sydslesvig, der altså havde til formål at gøre Sydslesvig til en del af Danmark. Anderledes forholdt det sig med det "ægte" danske mindretal, der havde udgjort nogle få tusinde mennesker før krigens udbrud, og som ifølge Lübke skulle behandles ordentligt og have udstrakte rettigheder.³⁸

Som landråd blev Lübke stærkt involveret i de tyske grænseorganisationer, der var de første til at tage kampen op mod den stærkt voksende danskhed i Sydslesvig. Og som landråd havde han mulighed for at forhale danske ønsker om at bygge skoler, børnehaver og lignende, selv om der naturligvis var grænser for, hvor langt han kunne gå, før de britiske besættelsesmyndigheder greb ind.³⁹ Et meget kendt og illustrativt eksempel på den type chikane, der blev ført imod mindretallet, mens Lübke var landråd, var sagen om etableringen af en dansk højskole ved Sankelmark Sø. Dansk Skoleforening havde fundet en grund ved søen, hvor højskolen skulle opføres. Både de britiske besættelsesmyndigheder og landsregeringen i Kiel havde accepteret planerne, og hvis ikke landråd Lübke havde grebet ind, ville højskoleplanerne være blevet gennemført uden problemer. For Lübke var det imidlertid afgørende at forhindre, at den danske højskole blev bygget netop der, hvor et afgørende slag havde fundet sted i februar 1864 i forbindelse med de danske troppers tilbagetrækning fra Dannevirke. Derfor sikrede han sig i første omgang, at området blev fredet, hvilket dog ikke forhindrede, at Lübke i juli 1951 kunne lægge grundstenen til *Grenzakademie Sankelmark* på det sted, hvor den danske højskole oprindeligt var planlagt til at skulle ligge.⁴⁰

Ud over sin indsats som landråd var han også medlem af Landdagen 1947-1950, hvor han i september 1949 gjorde sig bemærket ved at være et af blot to

landdagsmedlemmer, der undlod at stemme for den såkaldte Kiel-erklæring.⁴¹ I denne erklæring udtrykte Landdagen med et overvældende flertal, at det danske og det frisiske mindretal havde alle demokratiske rettigheder, herunder retten til at etablere og drive egne skoler, og at mindretallene ikke måtte diskrimineres. Man skulle desuden frit kunne bekende sig til det danske eller frisiske mindretal, uden at myndighederne måtte bestride eller efterprøve det.⁴² At Lübke nægtede at stemme for erklæringen hang naturligvis sammen med, at han som nævnt ovenfor regnede mindretallets vækst som kunstig og drevet af en dansk kulturoffensiv, hvilket skolebyggeriet i hans øjne var det klareste udtryk for.

Da Lübke blev ministerpræsident i Slesvig-Holsten den 25. juni 1951 var det således en politiker med en tydelig grænsepolitisk profil, der satte sig for bordenden. Set fra dansk side var der derfor al mulig grund til bekymring, hvilket da også hurtigt skulle vise sig at være berettiget. Det var i sig selv stærkt bekymrende, at den nye ministerpræsident ikke bakkede op bag Kiel-erklæringen, og det var lige så foruroligende, at han gennem fem år havde været den førende tyske grænsekæmper.

Lübkes første og største angreb som ministerpræsident kom den 21. september 1951, hvor det pludseligt blev foreslået, at valgloven blev ændret, så spærregrænsen ved landdagsvalgene blev forhøjet fra 5 % til 7½%.⁴³ Forslagsstilleren var Lübkes nært forbundne partifælle, Kai-Uwe von Hassel – der i øvrigt blev Lübkes efterfølger som ministerpræsident i Slesvig-Holsten i 1954 – og regeringspartierne stemte forslaget gennem i Landdagen den 8.-10. oktober 1951. Selv om Lübke dementerede det, var både SSW'erne og socialdemokraterne i Landdagen af den klare opfattelse, at ændringen alene skulle forhindre mindretallet i at blive repræsenteret i Landdagen. Noack argumenterer da også overbevisende for, at man i det tyske udenrigsministerium opfattede ændringen af valgloven som Lübkes og CDU's forsøg på at lægge pres på mindretallet og på Danmark for at få den danske regering til endeligt at acceptere 1920-grænsen og for at forbedre forholdene for det tyske mindretal i Sønderjylland. I *Auswärtiges Amt* var der således ingen tvivl om, at det var det danske mindretal, der var grunden til Lübke-regeringens ændring af valgloven i efteråret 1951.

Hermann Clausen, der var medlem af Forbundsdagen for SSW, og SSW's landdagsmedlem Samuel Münchow valgte at klage over ændringen af valgloven til forfatningsdomstolen i Karlsruhe, og allerede den 5. april 1953 faldt der dom i sagen.⁴⁴ Dommen slog fast, at forhøjelsen af spærregrænsen til 7½ % var ugyldig og uforenelig med den tyske grundlov. Alligevel var det ikke en betingelsesløs sejr for SSW, fordi forfatningsdomstolen samtidig gjorde klart, at

Figur 3. På dette billede fra 1948 ses mindretallets medlemmer af Landdagen i Kiel. På anden række ses fra venstre Hermann Clausen, Samuel Münchow, Chr. Mahler og Berthold Bahnsen. Både Mahler og Clausen sad kun i Landdagen til 1950, men Clausen fortsatte sin politiske karriere som medlem af Forbundsdagen i Bonn fra 1949 til 1953. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, B7045. Ukendt fotograf.

“det ikke er bevist, at lovgiveren i Kiel direkte med 7,5 procent-klausulen har villet indføre en kampforholdsregel imod SSW, henholdsvis den danske befolkning i Sydslesvig”,

som det blev udtrykt i *Flensborg Avis'* aftenudgave samme dag.⁴⁵ Delstatsregeringen havde begrundet forhøjelsen af spærregrænsen med, at man ville ramme neo-nazistiske partier – og altså ikke SSW – og forbundsdomstolen anerkendte da også, at der kunne indføres særregler med det formål at forhindre den slags antidemokratiske “splittelsespartier” i at blive valgt. I dommen blev det dog slået helt fast, at SSW ikke kunne opfattes som et sådant splittelsesparti, og at der i Slesvig-Holsten ikke var behov for at gøre noget aktivt mod antidemokratiske partier.⁴⁶

Nederlaget ved forbundsdomstolen fik ikke Lübke-regeringen til at ændre politik i forhold til mindretallet – snarere tværtimod. Det blev lagt pres på den CDU-ledede forbundsregering for at opnå en forståelse for de problemer, der var i Sydslesvig.⁴⁷ I løbet af marts og april 1952 problematiserede Lübke således Kiel-erklæringen fra 1949. I et brev til forbundskansler Konrad Adenauer dateret 12. marts 1952 med overskriften “Dansk kulturoffensiv i Slesvig-Holsten” – hvis indhold i de følgende dage blev bragt i *Flensburg Avis* og *Südschleswigsche Heimats-Zeitung* – forsøgte han at overbevise Adenauer om, at Sydslesvig var truet.⁴⁸ Hovedbudskabet var, at der fra dansk side blev ført en alvorlig kulturoffensiv i Sydslesvig, som blev støttet med rigelige midler fra Danmark. Derfor risikerede man, at landsdelen gik tabt for Tyskland. Lübke forklarede, at den danske kulturoffensiv kunne gennemføres på grund af Kiel-erklæringen, der gav Danmark mulighed for at sende støtte til mindretallet og til at bygge nye skoler i Sydslesvig. Han opfordrede derfor til, at forbundsregeringen sendte midler til den kulturelle-, sociale- og økonomiske udvikling i det truede grænseområde i Sydslesvig.

Brevet blev som nævnt bragt i aviserne i de følgende dage, og det må formodes, at Lübke selv stod bag lækagen. Historien medførte stort postyr, og den 19. marts 1952 kunne *Flensburg Avis* fortælle, at socialdemokraterne (SPD) havde indkaldt Landdagen til et ekstraordinært møde om sagen.⁴⁹ I sit brev til Adenauer og på talerstolen i Landdagen den 2. april 1952 var Lübke tvetydig, idet han egentlig ikke argumenterede for, at Kiel-erklæringen skulle ophæves. Hvad han udtrykte var, at “Kiel-erklæringen ikke måtte bruges som et fripas til at begå indbrud i tyskheden.”⁵⁰ Hans brev skal derfor mest opfattes som et råb om hjælp, og mindretallet skal snarere opfattes som et middel til at opnå støtte fra Forbundsrepublikken end som den store trussel, som Lübke lagde op til. Han så tilsyneladende en fordel i at offentliggøre budskabet, dels for at lægge pres på mindretallet og på den danske regering, og dels for at melde klart ud til sine egne vælgere ved at henvise til mindretallet. Mindretalsledelsen opfattede i hvert fald tydeligvis udtalelserne som endnu et angreb på det dansk-frisiske mindretal i Sydslesvig – og som en trussel mod den liberale Kiel-erklæring, der netop sikrede mindretallets demokratiske rettigheder.

Nogle få dage før Lübkes udtalelser i Landdagen havde *Flensburg Avis* kunnet bringe et interview med statssekretær i Udenrigsministeriet, Walter Hallstein. Det var foretaget af den kendte journalist og redaktør Jakob Kronika.⁵¹ Direkte adspurgt ville Hallstein ikke benytte Lübkes sprogbrug om et “ægte” og et “uægte” mindretal i Sydslesvig, men valgte i stedet at tale om et “gammelt” og et “nyt” mindretal. Dette kan synes som en ubetydelig nuanceforskel, men det var alligevel et klart signal om, at den meget indflydelsesrige statssekretær ikke havde købt Lübkes udlægning af mindretalsforholdene i Sydslesvig. Sam-

tidig lagde Hallstein vægt på, at den danske regering én gang for alle skulle erklære, at grænsen fra 1920 lå fast, ligesom han understregede betydningen af en gensidighed mellem forholdene for det tyske mindretal i Danmark og det danske i Tyskland.

Ønsket om gensidighed kan dog ikke have inkluderet den chikane, som mange dansksindede blev udsat for af de lokale myndigheder i første halvdel af 1950'erne, hvor Lübke var ministerpræsident i Slesvig-Holsten. Noack har således valgt at kalde et enkelt kapitel "Chikanepolitikken", og det er en vigtig pointe hos ham, at de lokale embedsmænd fik moralsk og politisk støtte til at chikanere de dansksindede. En støtte, der kom oppe fra ministerpræsident Lübke og derefter hele vejen ned gennem systemet.⁵² Det er ikke et emne, der er særligt veludforsket, men det er vigtigt at have in mente, at der foregik en sådan undertrykkelse i den samme periode, som planerne om *Programm Nord* blev præsenteret og gennemført, for det har utvivlsomt været med til at øge skepsissen både hos de enkelte mindretalsdanskere og hos mindretalsledelsen. Det har også været med til at øge kritikken fra de danske grænsepolitiske organisationer, der i stigende grad opfattede Lübke som en tysknational politiker og embedsmand, der fulgte de samme principper for undertrykkelsen af de dansksindede, som den berømte overpræsident i Slesvig-Holsten, Ernst von Köller, havde fulgt i årene omkring århundredskiftet.

Fornyet jordkamp?

Ejerskabet til jorden var afgørende i den nationale kamp i Slesvig. Sådan havde det været siden de slesvigske krige i midten af 1800-tallet, og sådan var det fortsat i midten af det følgende århundrede. At planerne for *Programm Nord* blev præsenteret af en ministerpræsident, der i forvejen blev opfattet som danskfjendtlig, var stærkt medvirkende til, at planerne uundgåeligt måtte blive mødt med stor skepsis fra dansk side. Men Lübkes person var ikke den eneste grund.

Det var som nævnt ikke nyt, at der var planer om at gennemføre en større jordreform i Sydslesvig. De første planer blev så småt udtænkt i slutningen af 1940'erne, og den 15. august 1951 – mindre end to måneder efter, at Lübke havde overtaget posten som ministerpræsident – var der en stor landdagsdebat, hvor emnet jordreformer blev diskuteret.⁵³ Her var det især landdagsmedlemmet Carl-Anton Schäfer fra flygtningepartiet BHE (*Block der Heimatvertriebenen und Entrechteten*), der sparkede gang i debatten, da han kom med nogle meget kontroversielle udtalelser. Schäfer var ikke uden indflydelse, idet BHE var en del af Lübkes koalitionsregering, og i november 1953 blev han selv udnævnt til slesvig-holstensk finans- og justitsminister. Under sit indlæg i debatten gjorde han det klart, at det var helt afgørende, at der blev gennemført

jordreformer i delstaten. Det var alle enige om. Det var først, da han kom til, hvem der skulle tilgodeses ved reformerne, at han blev provokerende. Schäfer udtalte, at

“når vi ser på disse ting [fordelingen af jorden i forbindelse med reformerne, MRN], da vil jeg også ærligt behandle det grænsepolitiske og den europæiske synsvinkel. Det er jo sådan, at hvis vi fik en sådan befolkningsvold ved grænsen, der hovedsageligt består af tysksindede mennesker, vil der indtræde en befrielse af området, og det vil efter min mening helt sikkert forhindre grænsepolitiske spændinger ... Gennem denne udstykning og mulighederne for de fordrevne fra øst vil der finde en befolkningsmæssig blanding sted, der, som i sin tid med kolonisationen i øst, vil medføre en udjævning inden for den tyske stamme.”⁵⁴

Schäfer gav således klart udtryk for, at en tysk kolonisering i Sydslesvig var en vigtig del af jordreformerne, i hvert fald for regeringspartiet BHE. Det var slemt nok i sig selv, men han anvendte samtidig det med nazismen forbundne ord “*Gau*”. Det kan bedst beskrives som et gammelt tysk ord for et område eller et distrikt, men efter, at det næsten var blevet glemt, blev det igen brugt flittigt under det nazistiske regime. Udtrykket kendes blandt andet fra titlen “*Gauleiter*”, der under nazismen var betegnelsen for den øverste embedsmand i et *Gau*. En embedsmand, der samtidig var overbevist nazist. Der kan naturligvis være tale om en sproglig fodfejl af Schäfer – der selv var tidligere nazist og havde været interneret frem til 1948 – men det har formentlig virket yderligere provokerende og bekymrende for SSW-medlemmerne af Landdagen, at han på denne måde refererede til den forhadte nazistiske tid.

Samuel Münchow gik på talerstolen kort efter Schäfer, og han kom med et forholdsvis kort indlæg.⁵⁵ Han leverede den forventede kritik af Schäfers ytringer, men når man læser indlægget nu virker det overraskende spagt. Hovedvægten blev lagt på, at en ny national jordkamp i grænseområdet skulle forhindres, hvorfor Schäfers udtalelser var meget problematiske.

Senere under debatten var det CDU’eren Peter Jensens tur til at komme med et indlæg.⁵⁶ Han blev normalt kaldt Jensen-Oksager og var Lübkes tro væbner, der lige som ministerpræsidenten havde sine politiske rødder hos de slesvig-holstenske bondeorganisationer og ligesom Lübke havde undladt at stemme for Kiel-erklæringen i 1949. Der kan derfor være god grund til at tillægge hans udsagn stor værdi. Jensen polemiserede noget imod Schäfer, men det var naturligvis især Münchow, der måtte stå for skud. Kernen i indlægget var, at jordreformerne i Sydslesvig skulle svare til dem, der var gennemført i Nordslesvig i årtierne efter 1920. Han fastslog, at der efter 1920 var “*etableret*

en mur af husmandssteder, der ikke var beboet af indfødte slesvigere, men af mennesker fra det gamle Danmark med den hensigt at skabe en stærk danskhed ved grænsen.” Derefter gik han videre med at konstatere, at der siden 1945 var blevet overdraget cirka 33.000 hektar jord i Nordslesvig fra de såkaldte “*Vogelgesang*”-gårde – der var ejet af tysksindede bønder – til nyetablerede dansksindede husmænd.⁵⁷ Jensen sluttede sit indlæg med at konstatere:

“Mine damer og herrer, jeg er af den mening, at vi på den måde kan lære overordentlig meget af danskerne, idet vi systematisk kan gøre det samme, som de har opnået dér gennem de foregående årtier.”⁵⁸

Den første del af Jensens påstand – at jordreformerne i Nordslesvig i mellemkrigstiden medførte en “mur af husmandssteder” beboet af tilflyttede rigsdanske husmænd – er tvivlsom, idet den tyskejede del af jorden i Nordslesvig kun var svagt faldende i perioden 1920-1940. Men, som Morten Andersen har dokumenteret, var der et klart nationalpolitisk sigte med de grænseøkonomiske investeringer, der blev foretaget i Sønderjylland i årene efter genforeningen.⁵⁹ Omvendt var der kun få rigsdanskere, der bosatte sig i Sønderjylland som gård- eller husmænd, mens der var flere dansksindede fra den nordlige del af Sønderjylland, der flyttede til den sydlige del i den såkaldte “truede firkant” i området ved Tønder, Højer, Løgumkloster og Tinglev. Den anden del af udsagnet vedrørende udviklingen i Nordslesvig efter 1945 er mere korrekt, idet den danske stat efter befrielsen konfiskerede mange tyske ejendomme, heriblandt de omtalte “*Vogelgesang*”-gårde.⁶⁰ Men i denne sammenhæng er det af mindre betydning, om Jensen havde ret i sine påstande eller ikke. Det er hans klare udmelding om, at jordreformerne skulle bruges aktivt i en national jordkamp i Sydslesvig, der er interessant. Han var som nævnt tæt forbundet med ministerpræsident Lübke, og de dansksindede medlemmer af Landdagen må være blevet alarmeret over hans udmeldinger. Også selv om det ikke umiddelbart kan aflæses af landdagsdebatten.

Dagen efter – den 16. august 1951 – blev det slået stort op på forsiden af *Südschleswigsche Heimat-Zeitung*, der i artiklen “*Flüchtlings-Kampfsiedlung an der Grenze?*” – der nogenlunde kan oversættes til “*Flygtningekampkolonisering langs grænsen?*” – redegjorde for debatten i Landdagen. Her var det alene ordvekslingen mellem Münchow og Jensen, der blev beskrevet, mens Schäfers “befolkningsvold” af tysksindede ikke blev omtalt.⁶¹ *Flensborg Avis* bragte samme dag en mindre artikel på forsiden med titlen “*Vil Tyskerne starte en Jordkamp Syd for Grænsen som i Nordslesvig?*”, hvor det især var Schäfers udtalelser og Münchows svar, der blev beskrevet.⁶²

Det var især det rigsdanske grænsepolitiske blad, *Det brændende Spørgs-*

Figur 4. Slesvig-Holstens ministerpræsident Friedrich Wilhelm Lübke havde tæt forbindelse til den tyske forbundsdag, idet hans bror, Heinrich, var vesttysk ernærings- og landbrugsminister 1953-59 og forbundspræsident 1959-1969. På billedet ses Heinrich Lübke under et besøg i Flensborg i 1960. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig, B12321. Kilde: Flensborg Avis.

maal, der aktivt valgte at forholde sig til Schäfers udtalelser.⁶³ I artiklen “*Vi vil bygge en Vold af Flygtningelandbrug langs med den danske Grænse*” – der skulle fremstå som et Schäfer-citat fra debatten – blev det gjort klart for bladets læsere, at man fra tysk side var ved at gennemføre en tysk kolonisering langs grænsen. Dermed var problemstillingen jordreform og jordkamp præsenteret i Danmark. Det kan ikke undre, at det netop var denne grænsepolitiske forening – Sydslesvigsk Udvalg af 5. maj 1945 – der tog handsken op og brugte udtalelserne målrettet i den nationale kampagne for at få flyttet grænsen mod syd, da Sydslesvigsk Udvalg repræsenterede en meget aktivistisk dansknational linje i grænsespørgsmålet.

Et års tid senere indviede Lübke et vandrejsningsanlæg i Verlath ved Aven-toft, der ligger helt tæt på grænsen syd for Tønder. *Flensburg Tageblatt* og *Der Nordschleswiger* berettede om, at Lübke i forbindelse med åbningen havde advaret mod en dansk jordkamp, og han havde forklaret, at det var nødvendigt, at man fra tysk side gennemførte modforholdsregler til at forsvare sig mod denne danske offensiv i jordkampen.⁶⁴

Samme dag bragte *Flensburg Avis* en forholdsvis neutral artikel, hvor Lübkes udtalelser blev gengivet stort set uden, at der blev knyttet kommentarer til indholdet.⁶⁵ Men den følgende dag var man i avislederen meget kritisk overfor ministerpræsidentens udtalelser. I lederen blev Schäfers udtalelser om “*en vold af flygtningelandbrug langs den danske grænse til værn imod “den fremtrængende Danskhed”*” fremhævet som eksempel på, at det var på tysk side, der blev ført jordkamp. Samtidig blev det påpeget som forkasteligt, at man ville “*gøre hjemmehørende, rodfaste mennesker til stedbørn på deres egen jord*”.⁶⁶ Det er ikke overraskende, at *Flensburg Avis* argumenterede kraftigt imod Lübkes udtalelser. Mere interessant er det, at den socialdemokratiske *Flensburger Volkszeitung* var uhyre kritisk over for Lübkes udmelding. Man udtrykte store betænkeligheder ved, at ministerpræsidenten havde benyttet denne lejlighed til at føre grænsekamp og noterede blandt andet, at “*sikkerhedspolitikken i grænseområdet er under Lübke den falske accent af en antikveret nationalisme*”.⁶⁷ Man skal naturligvis tage højde for, at *Flensburger Volkszeitung* var en førende oppositionsavis, men det er alligevel en vigtig illustration af, at Lübkes grænsepolitiske linje også mødte kritik på tysk side.

På baggrund af den foregående debat i Landdagen og i aviserne kan det overraske, at Bahnsen ikke var mere kritisk i begyndelsen af februar 1953, da planerne for *Programm Nord* blev præsenteret i Landdagen. Som det fremgår ovenfor, måtte man sidde tilbage med oplevelsen af, at han og SSW bakkede helt op bag planerne, mens hans tilføjelse om, at de nyetablerede husmandssteder og landarbejderboliger primært skulle komme de lokale slesvigske bondesønner til gode, fortonede sig i landdagsdebatten og i de efterfølgende avisartikler.

I slutningen af marts 1953 skete der flere ting, der fik betydning for mindretallets og den rigsdanske opbakning til planerne. Jakob Kronika meddelte i *Flensburg Avis*, at Lübke og finansminister Waldemar Kraft fra BHE var taget til Bonn for at skaffe penge til *Programm Nord*,⁶⁸ og dagen efter kunne han fortælle, at de store partier i Bonn bejlede til BHE og var indstillet på at sende penge til projektet. Desuden blev det oplyst, at Kraft havde haft et møde med den amerikanske højkommissær i Tyskland, James B. Conant, der angiveligt var positivt indstillet over for at yde amerikanske Marshall-penge til *Programm Nord*.⁶⁹ Yderligere to dage senere fortalte Kronika nærmere om samtalen mellem Kraft og Conant, og af artiklen virker det nærmest som et

faktum, at der ville tilflyde amerikanske penge til projektet.⁷⁰ I en anden forsideartikel samme dag fortalte Kronika, at den såkaldte "Flygtninges Grundlov" var blevet vedtaget i Forbundsdagen dagen forinden, den 25. marts 1953. Denne lov sikrede dels en række forbedrede støtte- og kreditmuligheder til flygtningene; dels gav den skattemæssige fordele til ejere, der ville sælge jord og gårde til flygtningene, og dels bestemte den, at flygtningene havde ret til at overtage 75 % af alle nyetablerede gårde og husmandssteder i Vesttyskland.⁷¹

Kombinationen af flygtningeloven og den mulige amerikanske støtte til projektet fik i de følgende uger bølgerne til at rulle i Danmark. I aprilnummeret af *Det brændende Spørgsmaal* blev dette forhold problematiseret, idet Marshallpengene på denne måde ville blive brugt til at bygge den meget omtalte flygtningevold langs grænsen.⁷² Det førte til, at Sydslesvigsk Udvalg af 5. maj 1945 på sit Hovedudvalgsmøde den 19. april 1953 opfordrede regeringen til at gå ind i sagen, og man forsøgte at få et møde i stand med statsminister Erik Eriksen og udenrigsminister Ole Bjørn Kraft. Den 21. april sendte Grænseforeningen et brev til statsministeren, hvor man tilsvarende opfordrede ham til at gøre det klart for amerikanerne, at det ville være imod danske interesser, hvis man ydede støtte til *Programm Nord*.⁷³

Der skulle afholdes folketingsvalg den 21. april 1953, og både Eriksen og Kraft var allerede i valgkampen gået stærkt ind i diskussionen om Marshallpenge til *Programm Nord*. Udenrigsministeren lagde ud den 12. april, da han på valgmøder i Tinglev og Sønderborg problematiserede den mulige amerikanske støtte, og han understregede, at alle danske partier var enige om, at der var for mange flygtninge i Slesvig-Holsten. Derfor spurgte han retorisk: "*Ville de amerikanske penge ikke være langt bedre anvendt til en finansiering af det omflytningsprogram, som endnu langt fra er gennemført?*"⁷⁴ Tre dage senere holdt statsministeren en tale på Folkehjem i Aabenraa, hvor han kom meget ind på forholdene i Sydslesvig.⁷⁵ Også han konstaterede, at der var enighed i Folketinget om, at der var for mange flygtninge i Sydslesvig, og at det fra dansk side var et ønske, at der blev gennemført en større omflytning. Han udtalte, at den amerikanske støtte til *Programm Nord* var overraskende, og at

"vi ser uden glæde på, at dollarhjælp, der skulle komme Vesttysklands genopbygning til gavn, anvendes til at modvirke det danske mindretals interesser og støtte de tyske bestræbelser."

Dermed var den mulige Marshall-støtte blevet en del af den danske valgkamp, og det var vel ikke strengt nødvendigt, at Sydslesvigsk Udvalg ønskede et møde med stats- og udenrigsministeren – der fortsatte som ministre efter valget – men man fik i hvert fald markeret over for sine medlemmer, at der blev gjort noget.

Fra tysk side var statsministerens og udenrigsministerens indblanding i den mulige amerikanske støtte til projektet mildt sagt ikke velkommen. Især *Der Nordschleswiger* var meget kritisk over for, at det officielle Danmark på den måde blandede sig i planerne for *Programm Nord*. I en artikel den 16. april 1953 var man egentlig nogenlunde neutral i beskrivelsen af, hvad Erik Eriksen havde sagt på vælgermødet aftenen i forvejen, men det længere indledende afsnit blev afsluttet med:

“Heller ikke statsministeren henviste til, at man på den nordlige side af grænsen siden 1920 har gjort det, man nu anklager tyskerne syd for grænsen for at ville gøre. Bosættelserne af rigsdanskere i Nordslesvig er så stort – det ved alle kendere af nordslesvigske forhold – at man på dansk side virkelig ingen anledning har til at kaste med sten mod “Programm Nord” fra sit eget glashus”.⁷⁶

Nogle dage efter fortalte samme avis, at Sydslesvigsk Udvalg med formanden, professor Hansen Larsen, og næstformanden, tidligere statsminister Knud Kristensen, i spidsen ønskede at møde stats- og udenrigsministeren, for at få den danske regering til at rette henvendelse til amerikanerne om ikke at støtte *Programm Nord*. Artikeloverskriften – “*Ejderdanskere kræver indblanding i indre tyske forhold*” – siger alt om, hvad det tyske mindretals avis i Danmark mente om den sag.⁷⁷

Den slesvig-holstenske finansminister og fungerende ministerpræsident Waldemar Kraft fra flygtningepartiet BHE udtalte sig den 23. april 1953 på delstatsregeringens vegne om statsminister Erik Eriksen og udenrigsminister Ole Bjørn Krafts udtalelser om *Programm Nord*.⁷⁸ W. Kraft udtrykte beklagelse over udtalelserne. Han var også forundret, idet det danske mindretal jo bakkede op bag programmet – her henviste han til Bahnsens indlæg i Landdagen i begyndelsen af februar 1953 i forbindelse med præsentationen af *Programm Nord*. Kraft understregede, at delstatsregeringen havde et ansvar for at tage vare på flygtningenes skæbne, og at “*et mindretals formodede interesser, der går i anden retning*” ikke måtte forhindre dette. Endelig henviste han til “gensidigheds-princippet”, idet han mente, at der siden 1920 i alt var kommet 41.000 flere indbyggere i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder, svarende til en stigning på 25 %, og at “*det er kendt, at denne befolkningstilvækst for en dels vedkommende skyldes tilflytning af “rigsdanske” befolkningsdele*”.

Krafts udtalelser fik Berthold Bahnsen til at skrive et dementi.⁷⁹ Han anerkendte dog, at han og SSW dengang og nu bakkede op bag en nødvendig “*forbedring af Sydslesvigs Økonomi og Erhvervsliv*”. Grunden til Bahnsens berigtigelse af Krafts udtalelser var, at

“vi ikke vil gå med til en udstykning til flygtninge i Sydslesvig ud over gennemsnitstallet af flygtninge i hele Forbundsstaten (16 procent). Dette vort standpunkt opretholder vi uforandret.”

Bahnsen slog meget på dette med de 16 % – senere 20 % – i sine taler og andre udtalelser i de følgende måneder. Det var vigtigt for ham at gøre klart, at man fra mindretallets side alene ville acceptere flygtningebosættelser i Sydslesvig, der svarede til andelen af flygtninge i hele Vesttyskland, og denne flygtningeandel var altså 16 %. Det må være dette indlæg, der som nævnt ovenfor fik den britiske efterretningsofficer Hume til at mene, at Bahnsen først kom med den kraftige nuancering af støtten til *Programm Nord*, da den danske regeringsledelse var gået ind i sagen.⁸⁰

I den samme artikel fra den 25. april 1953 fandt *Flensburg Avis* det nødvendigt at gå i rette med Krafts udtalelser om gensidighedsprincippet mellem Nord- og Sydslesvig.⁸¹ Det blev understreget, at stigningen på de 41.000 i de nordslesvigske købstæder siden 1920 i sig selv var beskeden, og at indvandrede rigsdanskere kun udgjorde en lille del af stigningen. Uanset hvad kunne denne udvikling “*på ingen måde sammenlignes med udviklingen i Sydslesvig fra 1945, hvor befolkningen næsten blev fordoblet ved tilflytning af fremmede.*”

I begyndelsen af juni 1953 opstod der igen debat om *Programm Nord*, og igen hang det sammen med udtalelser af ministerpræsident Lübke. På et pressemøde den 9. juni behandlede Lübke projektet, der nu omfattede omkring 100.000 hektar og efter hans forventning ville kunne brødføde omkring 50.000 mennesker. På pressemødet gjorde han det klart, at “*der kun vil blive bosat tyskere på denne jord ...*”.⁸² Samtidig understregede han, at det danske mindretal ikke på nogen måde skulle trænges ud, og at han ønskede at få afsluttet tvisten med Danmark. Endelig oplyste Lübke, at han håbede at opnå amerikanske kreditter til projektet, og at højkommissær James Conant havde svaret positivt, men uforpligtende under et besøg i Kiel.

Lübkes udtalelser fik især nogle danske aviser og nogle danske meningsdannere op i det røde felt, fordi det var uklart, hvad Lübke mente med “tyskere”. Den 22. juni 1953 skrev den sønderjyske redaktør og debattør Adolf Svensson en kronik i *Flensburg Avis*, hvor han tog udgangspunkt i, at Lübke ville bosætte 50.000 tysksindede ved grænsen.⁸³ På det grundlag argumenterede han for, at projektet ikke alene var en trussel mod det danske mindretal i Sydslesvig, men også mod danskheden nord for grænsen.

Venstre holdt sendemandsmøde i Kollund den 29. juni, og her var *Programm Nord* et hovedpunkt i den pressemeddelelse, der efterfølgende blev sendt ud.⁸⁴ Den danske kirkeminister, Carl Hermansen, stillede i forlængelse heraf det direkte spørgsmål:

“Hvad forstår Lübke ved tyske mennesker i forbindelse med nye landbohjem efter Program Nord? – Er det tyske statsborgere – inklusive de danske sydslesvigere – eller er det udelukkende tysksindede mennesker, der kan komme på tale?”⁸⁵

Først den 11. juli 1953 kom der en nogenlunde afklaring af, hvad Lübke mente med “tyskere”. I en artikel i *Schleswig-Holsteinische Tagespost* – som var tæt knyttet til det nationalkonservative parti, *Deutsche Partei* (DP) – blev det uddybet, hvilke tyskere der kunne komme i betragtning til de nye husmandssteder og landarbejderboliger. Det var uklart, hvem forfatteren til artiklen var, men *Flensborg Avis* mente at vide, at det var den slesvig-holstenske ernærings- og landbrugsminister Klaus Sieh fra DP, der stod bag.⁸⁶ I artiklen blev det slået fast, at medlemmer af det danske mindretal som tyske statsborgere havde samme ret som andre tyske statsborgere til at søge om at overtage de nyetablerede husmandssteder og landarbejderboliger. Alligevel var alt ikke fryd og gammen set fra et mindretalssynspunkt. Godt nok blev det slået fast, at det vigtigste kriterium ved udvælgelsen var den faglige dygtighed, hvilket ville være godt for de slesvigske bondesønner. Men det var samtidig en forudsætning, at de var tro mod det tyske fædreland og loyale mod den tyske stat. Det betød, at der i

“denne række af nye landbrugere ikke vil være plads til tilhængere af grænserevisionistiske mål, til personer, der i en nærmere eller fjernere fremtid ønsker at se grænsen forløbe syd for deres gård. Den der bosættes ved vort lands nordgrænse, må være klar over, at denne grænse ligger fast”.⁸⁷

I augustnummeret af *Det brændende Spørgsmål* blev den samme artikel i *Schleswig-Holsteinische Tagespost* behandlet og problematiseret.⁸⁸ I artiklen mente man, at det var en kendsgerning, at ernærings- og landbrugsminister Sieh stod bag artiklen, og at det var delstatsregeringens officielle politik. Derfor blev artiklen afsluttet med spørgsmålet om, hvad der blev gjort i det danske udenrigsministerium for at forhindre, at der tilflød amerikanske dollars til projektet, og om “*Danmarks forskellige indflydelsesrige amerikanske venner i USA's hovedstad var blevet mobiliseret*”.

Flensborg Avis kunne den 4. august 1953 meddele, at den danske regering havde kontaktet de amerikanske myndigheder angående en mulig amerikansk støtte til *Programm Nord*.⁸⁹ Udenrigsminister Ole Bjørn Kraft oplyste pressen om, at han for længst havde instrueret den danske ambassadør i Washington, Henrik Kauffmann, om at meddele den amerikanske regering det danske synspunkt i denne sag. Derfor kunne han yderligere oplyse, at “*der er skabt sikkerhed for, at ingen amerikansk afgørelse vil finde sted [om støtte til Programm*

Nord, MRN], uden at den danske opfattelse står de amerikanske myndigheder klart”.

Ikke overraskende var der nogen tysk forbitrelse over det danske udenrigsministeriums indblanding i sagen. Redaktøren på *Flensburger Tageblatt*, Will Rasner, der samtidig var CDU-kandidat i Flensborg valgkreds, udtrykte meget skarpt, at Danmarks indblanding i indre tyske forhold var utålelig.⁹⁰ Han slog fast, at flygtningespørgsmålet alene var et indre tysk anliggende, som Danmark eller andre lande skulle blande sig udenom. Rasners udtalelser gav genlyd i Danmark, og *Flensborg Avis* kunne den 7. august videregive, hvordan danske aviser forsøgte at belære Rasner om det berettigede og fornuftige i det danske udenrigsministeriums henvendelse til USA.⁹¹ Især *Nationaltidende* var skarp i sin fordømmelse af Rasners indlæg – der blev betegnet som en “*uberettiget tysk fornærmelse*” – og det blev gjort klart, at et land både havde ret og pligt til at blande sig, når der blev øvet uret mod folkefrænder, som var “*undersætter i en nabostat, der erobrede landet med våben*”. Der blev henvist direkte til, at Danmark var blevet angrebet sydfra i 1848, 1864 og 1940, hvorfor der var al mulig grund til, at Danmark interesserede sig for, hvad der skete syd for grænsen. Endelig henviste avisen til, at det netop via Den Parlamentariske Kommissions arbejde var blevet påvist, at “*det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen arbejdede for at få grænsen flyttet mod nord*”. Set med danske briller var der derfor al mulig grund til, at Danmark interesserede sig for – og blandede sig i – hvad der foregik i Sydslesvig.

Herefter faldt der efterhånden ro om *Programm Nord*, og i efteråret 1953 blev der kun skrevet få artikler om emnet. I begyndelsen af november 1953 oplyste Lübke, at han ikke forventede, at man ville modtage amerikanske penge til projektet.⁹² Nyheden afstedkom egentlig forbavsende få og små reaktioner, og det kan vel tages som et udtryk for, at det var forventet, at amerikanerne ville undlade at støtte projektet efter den danske indblanding.

SSW fastholdt sit syn på *Programm Nord* flere år endnu, og under landdagsvalget i efteråret 1954 blev det understreget, at man støttede projektet under forudsætning af, at 80 % af de nyetablerede brug blev solgt til hjemmehørende landmandssønner. Det var først på et møde i det fælles forretningsudvalg mellem SSF og SSW den 6. juni 1956, at man besluttede at ændre strategi.⁹³ På mødet spurgte Bahnsen retorisk:

“Burde vi ikke snart ændre værdisignaler – at vore folk ikke er forfordelte eller dårligere stillede end de andre – for ikke selv at fremkalde mindreværdskomplekser og afskrække dem?”

Det virker ikke, som om spørgsmålet afstedkom nogen større meningsudveks-

ling, og det må tages som udtryk for, at det derefter blev SSW's politiske linje, at man ikke blev ved med at slå på, at flygtningene blev stillet bedre end den hjemmehørende befolkning i Slesvig.

Realiseringen af *Programm Nord*

I løbet af 1953 gik arbejdet med *Programm Nord* i gang. Det gjaldt både i området langs grænsen mellem Flensborg og vadehavet, og det gjaldt den nye kog syd for Hindenburg-dæmningen.

I Landdagen kunne Lübke den 8. februar 1954 berette om, hvor langt man var kommet med projektet, og hvilke planer der var for fremtiden.⁹⁴ Han fortalte, at projektet blev støttet med midler fra forbundsstaten, og at den vesttyske landbrugsminister havde meddelt, at *Programm Nord* også skulle tjene til bosættelse af flygtningelandbrugere. Men Lübke korrigerede dette udsagn

Figur 5. Arbejdet på Programm Nord gik i gang kort tid efter, at ministerpræsident Friedrich Wilhelm Lübke præsenterede planerne i februar 1953. Her er en Hanomag buldozer startet på jordforbedringsarbejdet i den vestlige del af Sydslesvig. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, B12347. Kilde: Flensborg Avis.

i sin tale i Landdagen ved at understrege, at programmet også omfattede de hjemmehørende landmandssønner. Det antyder Lübkes vanskelige balanceakt, hvor flere interesser skulle plejes. For at få penge til projektet fra Bonn var det vigtigt, at hovedparten af de nyetablerede husmandssteder og landarbejderboliger blev overdraget til flygtninge. På den anden side ville det ikke være holdbart for Lübke, hvis det alene var flygtningene, der blev tilgodeset ved projektet, fordi de hjemmehørende tysksindede slesvigere var stærkt kritiske over for noget sådant. Mange af de tysksindede slesvigere var helt på linje med de dansksindede i dette spørgsmål, og Lübke og CDU risikerede således at miste stemmer til SSW, hvis ikke man tog højde for den oprindelige befolknings ønsker og krav.

Planerne for *Programm Nord* var blevet nedjusteret meget i februar 1954 i forhold til året før, idet Lübke nu kun regnede med, at der frem til 1959 ville blive etableret 1850 nye husmandssteder og landarbejderboliger, og at disse kun ville danne eksistensgrundlaget for cirka 8.000 mennesker.⁹⁵ *Flensburg Avis* kunne senere fortælle nærmere, hvordan fordelingen af de nyetablerede steder skulle være. Der skulle etableres:

- 550 gårde ved gårddeling, som det var meningen, at landmandssønner og -døtre skulle overtage,
- 300 nye gårde til både hjemmehørende og flygtninge,
- 250 nye gårde til flygtninge,
- 250 små husmandssteder på under seks hektar og
- 500 landarbejderhuse med under en kvart hektar jord.

Det blev samtidig oplyst, at 1100 af de 1850 nye steder ville have et jordtilliggende på mellem 15 og 20 hektar.⁹⁶

Der kan være flere grunde til, at omfanget af *Programm Nord* var blevet nedskrevet betragteligt i løbet af det første år, men den vigtigste årsag var, at der ville blive oprettet langt færre nye brug på gesten, end det oprindeligt var forventet. Man valgte fra myndighedernes side at følge en strategi, hvor landmændene frivilligt skulle afstå jordlodder som en del af udskiftningen af jorden, ligesom myndighederne løbende opkøbte jord i fri handel. Man valgte således at undlade at ekspropriere jord hos de hjemmehørende landmænd for at skaffe jord til nyetablerede gårde. Uden at gå for langt ind i denne problemstilling har denne forholdsvis lempelige linje fra myndighedernes side helt klart betydet, at de lokale landmænd – uanset national overbevisning – blev langt mere positive over for projektet, fordi de selv havde stor indflydelse på, hvad der skete med deres gårde og med deres jord. Og, nok så vigtigt, fordi de selv havde en stor økonomisk fordel ved projektet.

I en SSW-rapport udarbejdet i forbindelse med landdagsvalget i september 1954 – formentlig med Berthold Bahnsen som hovedforfatter – er der da også en forholdsvis positiv vurdering af *Programm Nord*.⁹⁷ Efter at have gjort rede for SSW's holdning med hensyn til fordelingen af jorden – hvor man altså ikke ville acceptere, at mere end 20 % af de nyoprettede brug blev solgt til flygtninge – blev de foreløbige resultater beskrevet ganske positivt. Det blev noteret, at myndighederne havde gjort en stor indsats for at forklare landmændene om de konkrete fordele ved projektet, fordi det var vigtigt for at få dem til at indgå frivillige aftaler, “*der har til formål ved byttehandler efter en fast plan at lægge gårdenes arealer sammen*”. Der var altså tale om jordudskiftninger eller arronderinger⁹⁸ som var blevet gennemført i dansk landbrug siden slutningen af 1700-tallet, og i Sønderjylland især siden 1920. Som det blev noteret i rapporten, var disse frivillige byttehandler afgørende for, at man kunne opnå moderne og rentable gårde, og for at der ville kunne skaffes jord til nogle nyetablerede husmandssteder. Det blev noteret, at “*I ikke færre end 22 kommuner i Syd-tønder amt og Flensborg amts vestlige del er der i fjor blevet indledt sådanne arronderings-aktioner*”. Dette kan helt tydeligt tages som udtryk for, at der lokalt var stor interesse i at deltage i projektet.

I rapporten blev der henvist til Bøgslund – en kommune tæt på grænsen – som i en artikel i den CDU-venlige *Kieler Nachrichten* blev betegnet som en “mønsterkommune”.⁹⁹ Det er en interessant skildring, fordi man i SSW-rapporten nok forsøgte at være kritiske over for udlægningen i avisartiklen, men alligevel endte med at fremhæve de lyksaligheder, som gennemførelsen af *Programm Nord* havde haft for landmændene i denne kommune. Der var blevet drænet, anlagt nye veje, brudt al, plantet læhegn et cetera, men det vigtigste var, at der var foretaget frivillige jordbytter:

“På et møde, hvor alle kommunens jordejere kunne forelægge deres ønsker, behandledes mulighederne for en arrondering. I den nye ejerplan er næsten alle ønsker blevet opfyldt. Den ene fik jord til en ny gård til datteren, en anden fik en gård midt i sine marker, og den gamle gård kan overdrages til en tredje, der længe har ønsket et landsted. Af næsten 80 markstykker bliver de cirka 35 tilovers; de ligger trafikalt ugunstigt og giver plads til fem nye gårde og fem landarbejderboliger”.

Ad frivillighedens vej – godt hjulpet af gode låne- og støttemuligheder – var landbruget i denne lille kommune således blevet effektiviseret og gjort rentabelt samtidig med, at det havde givet mulighed for, at lokale døtre og sønner kunne overtage nyoprettede gårde.

I et foredrag om *Programm Nord* den 19. december 1956 for Sønderjydske

Landbrugskandidatklub var Berthold Bahnsen endnu mere positiv i vurderingen af projektet.¹⁰⁰ På det tidspunkt var det for alvor ved at blive realiseret, og de første resultater lå derfor klar. Bahnsen forsøgte at distancere projektet fra den forhadte Lübke ved at konstatere, at *Programm Nord* ikke var Lübkes opfindelse, idet planlægningen havde været undervejs længe inden, Lübke blev ministerpræsident. Bahnsen forklarede også, at mindretallet havde krævet, at højst 20 % af de nyetablerede brug måtte gå til flygtninge, men dette punkt fyldte beskedent i talen. Han valgte i stedet at lægge hovedvægten på nødvendigheden af, at projektet blev gennemført ved at konstatere:

“Program Nord er altså at betragte som den første begyndelse til en omfattende og gennemgribende sanering af forskellige dårligtstillede tyske landbrugsområder, og formålet: at skaffe sunde økonomiske, sociale og politiske forhold”.

Det er en vigtig pointe, at Bahnsen alene talte om de tyske nationalpolitiske interesser ved programmet i datid, og det virker ikke, som om han fortsat mente, at det nationale spørgsmål var videre aktuelt.

Bahnsen sluttede foredraget med at forholde sig til fremtiden.¹⁰¹ Han kunne konstatere, at programmet – der oprindeligt forventedes afsluttet i 1960 – nu foreløbig løb frem til 1964, men at det formentlig også ville fortsætte derefter. Der var fortsat usikkerhed med hensyn til, hvordan den ekstra jord, der var skaffet i forbindelse med jordskifter og myndighedernes opkøb af jord, præcist ville blive fordelt. Han argumenterede her for, at han inderligt håbede, at “*man vil anvende størstedelen af de arealer til at forstørre de jordhungrende bønders ejendomme med*”. Logikken bag dette argument var, at der var en risiko for, at gårdene blev for små og urentable, og at de derfor ikke kunne brødføde en familie. Dermed var han gået væk fra en national argumentation til fordel for en driftsøkonomisk.

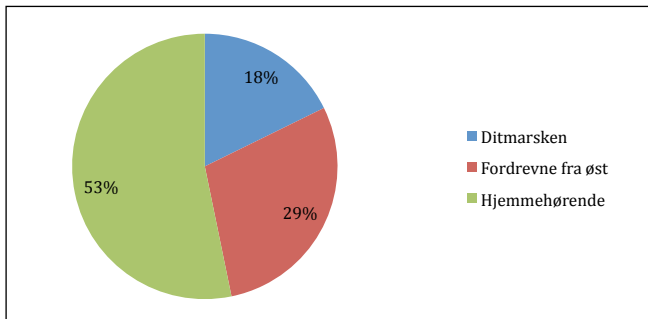
Det er uvist, hvordan den eksakte fordeling blev mellem lokale landmands-sønner og flygtninge i området langs grænsen mellem Flensborg og vadehavet. Martin Klatt argumenterer overbevisende for, at der ikke er noget, der tyder på, at der var ret mange flygtninge, der overtog nyetablerede brug i dette område – hverken i absolutte eller relative tal.¹⁰² Han argumenterer derfor også for, at det var de hjemmehørende landmænd, der ejede ejendomme, inden projektet blev sat i gang, som tjente mest på projektet. *Programm Nord* medførte i hvert fald ikke, at der blev dannet en “vold af flygtningelandbrug” langs grænsen, som flygtningepartiet BHE ønskede, og SSW og den danske regering frygtede.

Det kan derimod lade sig gøre at vurdere, hvordan fordelingen blev i den inddæmmede Friedrich-Wilhelm-Lübke-Koog. I det foredrag, som Bahnsen

holdt i Sønderjyds Landbrugskandidatklub i december 1956, var det et emne, som optog ham ganske meget.¹⁰³ Det hang sammen med, at projektet næsten var færdigt – inddæmningen var afsluttet, vejene anlagt og gårde og huse var ved at blive bygget – hvorfor myndighederne var klar til at gå i gang med at sælge gårdene og husene. Der var i alt blevet inddæmmet 1300 hektar "*førsteklasses marskjord*", og det var planlagt, at der blev oprettet 45 gårde og 20 landarbejderboliger. Bahnsen oplyste, at der i alt var 2500 ansøgere til disse steder, og at *Beratungsstelle für Siedlungsbewerber* – det var det kontor, der modtog og vurderede ansøgningerne – ville foreslå tre ansøgere til hvert sted til det statsejede udstykningsselskab, som derefter ville træffe afgørelserne. I dette statsejede udstykningsselskab var ministerpræsidenten formand. Mindretallets officielle holdning var også her, at det højst skulle være 20 % af stederne, der blev tildelt flygtninge, men man var samtidig klar over, at det ville gå anderledes. Bahnsen henviste til ovennævnte flygtningelov fra 1953, der jo bestemte, at 75 % af nyetablerede brug i Vesttyskland skulle tildeles flygtningelandsmænd. Samtidig fortalte han, at "*det er imidlertid allerede en offentlig hemmelighed, at fordelingen skal være halvt af hver*". Det virker klart, som om Bahnsen og SSW de facto havde accepteret denne fordeling, fordi det set fra deres synspunkt var langt bedre, end det man kunne forvente.

I 2004 udkom bogen *50 Jahre Friedrich-Wilhelm-Lübke-Koog*, og heri er der blandt andet et kapitel skrevet af Johannes Feddersen, hvor ejerne af de enkelte gårde er beskrevet.¹⁰⁴ Feddersen flyttede ind på én af de nyetablerede gårde – beliggende Wellumweg 31 – i marts 1959, og kapitlet bærer præg af hans store kendskab til området og dets beboere. Han kom selv fra Dreisdorf ved Husum, og var således én af de i alt 33 nye husmænd og landarbejdere, der kom til fra nærområdet i Slesvig-Holsten. Feddersen overtog et husmandssted, og i 2004 havde sønnen, Hans-Detlef, overtaget ejendommen, der i mellemtiden var vokset til 87 hektar.¹⁰⁵

Feddersen har beskrevet i alt 40 gårde/husmandssteder og 22 huse – i alt 62 ejendomme. Desuden omtales et antal huse, der er bygget, siden kogen blev indviet, og som derfor ikke er taget med i denne artikel.¹⁰⁶ Helt overordnet kan det konstateres, at næsten tre ud af fire ejendomme i Friedrich-Wilhelm-Lübke-Koog blev solgt til unge mænd fra Slesvig-Holsten, mens under en tredjedel blev overtaget af mennesker, der var flygtet fra Østpreussen og Østtyskland. Det må betegnes som overraskende, når et af formålene med *Programm Nord* netop var at skaffe gårde til nogle af de mange flygtninge fra øst. Det må også tages som et udtryk for, at effektiviseringen af det slesvig-holstenske landbrug i realiteten blev vægtet højere end de nationalpolitiske ønsker, der blev luftet i programmets indledende fase. Det hænger dog formentlig også sammen med, at de nye beboere først kunne flytte ind i slutningen af 1950'erne. På det tids-

Figur 6. De første ejere af ejendommene i Friedrich-Wilhelm-Lübke-Koog, fordelt efter deres fødested. Kilde: Kolny 2004, s. 102-178. Egen fremstilling.

punkt var arbejdsløsheden i Slesvig-Holsten faldet markant, og mange af flygtningene havde fundet beskæftigelse i andre dele af delstaten eller andre steder i Vesttyskland. Der er desuden forbløffende mange, som kom fra Ditmarsken. 11 ud af 40 husmandssteder blev solgt til landmænd derfra, hvilket formentlig hænger sammen med, at de havde stor erfaring med marsk-landbrug.

En anden interessant ting – der ikke kan aflæses af figuren – er, at det alene var mænd fra nærområdet i Sydslesvig, der overtog husene med under én hektar jord, som havde betegnelsen “*Deicharbeitersiedlung*”.¹⁰⁷ Hovedparten af disse huse lå samlet i en landsby langs Wellumweg i midten af kogen, og husenes beboere var digearbejdere. Ifølge Sabine Kohly, der har skrevet et kapitel om digearbejderne, kom de fra de omkringliggende landsbyer, og beskæftigelsen af dem var et led i bekæmpelsen af arbejdsløsheden i Nordfrisland.¹⁰⁸ Når det alene var lokale folk, der overtog landarbejderboligerne i kogen, betyder dette naturligvis også, at østflygtningene og folkene fra Ditmarsken kun overtog de nye husmandsbrug, og at kun 11 af de lokale mænd kunne slå sig ned som egentlige landmænd i Friedrich-Wilhelm-Lübke-Koog.

Sammenfatning

Da planerne for *Programm Nord* blev præsenteret i februar 1953 af ministerpræsidenten i Slesvig-Holsten, Friedrich Wilhelm Lübke, blev projektet modtaget med stor skepsis fra dansk side. Baggrunden for denne skepsis var, at Lübke gennem flere år havde ført en mindretalspolitik, der blev opfattet som udpræget danskfjendtlig. Desuden havde der været flere tyske udtalelser om, at der skulle dannes en “menneske vold” af tysksindede østflygtninge langs den dansk-tyske grænse. Derfor blev *Programm Nord* opfattet som det redskab, der skulle gennemføre denne tyske kolonisering.

Men der var også på dansk side stor interesse i, at *Programm Nord* blev gennemført. Der var almindelig enighed om, at det sydslesvigske landbrug var gammeldags og ineffektivt, og at det haltede langt efter landbruget i Holsten og

i Nordslesvig. Derfor vægtede især SSW's landdagsordfører, Berthold Bahnsen, behovet for reformer og udvikling højt, da han udtrykte mindretallets støtte til projektet under landdagsdebatten i februar 1953. Derimod fyldte hans understregning af, at projektet hovedsageligt skulle komme de hjemmehørende landmandssønner og landarbejdere til gode, mens de tyske flygtninge kun måtte overtage en beskeden del af de nyoprettede husmandssteder, beskeden i hans indlæg. Derfor var det især de danske grænsepolitiske foreninger Sydslesvigsk Udvalg af 5. maj 1945 og Grænseforeningen, der fik sat *Programm Nord* ind i en nationalpolitisk ramme, ligesom både den danske statsminister og udenrigsminister bragte spørgsmålet ind i valgkampen i april 1953. Det rigsdanske syn var, at en tysk kolonisering langs grænsen ikke alene gik ud over det danske mindretal i Sydslesvig, men også bragte danskheden i hele grænseområdet i fare. Det fik det danske udenrigsministerium til at gå i aktion, da det så ud til, at der ville blive tilført Marshall-midler til *Programm Nord*, idet man oplyste den amerikanske regering om, at en sådan støtte ville være i modstrid med danske interesser.

Den danske skepsis over for projektet bestod gennem flere år, men fra efteråret 1953 blev den højstemte nationale modstand nedtonet. Der kan spores en gradvist stigende interesse for projektets gennemførelse, hvilket mest hang sammen med, at landmændene i kommunerne langs grænsen frivilligt valgte at gå med i projektet, fordi de fik stort udbytte ud af det. Samtidig viste den praktiske gennemførelse af programmet, at der ikke var grund til at fastholde en frygt for en storstilet tysknational ekspansion langs grænsen.

Noter

- 1 I denne artikel svarer “det danske mindretal” til “det dansk-frisiske mindretal”.
- 2 Sydslesvigsk Vælgerforening – SSW – var og er det dansk-frisiske mindretals parti i Slesvig-Holsten.
- 3 Hansen 1994, s. 381-387.
- 4 Klatt 2001, s. 321-333.
- 5 I denne artikel bruges udtrykkene “landbrug” og “husmandsbrug/husmandssteder” synonymt. Det samme er tilfældet med “landmænd” og “husmænd”.
- 6 Hansen 1955, s. 402-415. Ernst Siegfried Hansen var chefredaktør på *Der Nordschleswiger* 1946-53.
- 7 ADCB I20, Sydslesvigsk Vælgerforenings Landssekretariat.
- 8 Ibid.
- 9 ADCB P450, Berthold Bahnsen.
- 10 ADCB P450-12, Berthold Bahnsen. Sager vedrørende landdagsarbejdet.

- 11 ACDB I50, Grænseforeningen: 1.6. Betænkning afgivet af det af Grænseforeningen og Sydslesvigsk Forening 11.4.1953 nedsatte erhvervsøkonomiske udvalg.
- 12 *Det brændende Spørgsmål* blev udgivet af Sydslesvigsk Udvalg af 5. maj 1945; *Front & Bro* blev udgivet af Foreningen af Sydslesvigs Studerende; *Grænsen* blev og bliver udgivet af Grænseforeningen, mens den dansknationale historiker Vilhelm la Cour udgav *Grænsevagten*.
- 13 Afsnittet vedr. Lübkes udtalelser i Landdagen er hentet i *Schleswig-Holsteinischer Landtag. 2. Wahlperiode. Stenographischer Bericht über die 22.-28. Tagung. 49.-64. Sitzung (16.9.1952-30.6.1953)*, s. 328-334.
- 14 En kog er et område, der er indvundet fra havet. På tysk er udtrykket *Koog*.
- 15 *Christlich Demokratische Union Deutschlands* (CDU) var og er det førende konservative parti i Tyskland.
- 16 Afsnittet vedr. Lübkes udtalelser i Landdagen er hentet i *Schleswig-Holsteinischer Landtag. 2. Wahlperiode. Stenographischer Bericht über die 22.-28. Tagung. 49.-64. Sitzung (16.9.1952-30.6.1953)*, s. 328-334.
- 17 Ibid.
- 18 Her citeret efter Hansen 1994, s. 383-384, der også har oversat den tyske tekst.
- 19 Andersen 2008, især kapitel 7 og kapitel 10.
- 20 Klatt 2001, s. 24-30 og Lange 2003, s. 659-662.
- 21 ACDB I50, Grænseforeningen: 1.6. Betænkning afgivet af det af Grænseforeningen og Sydslesvigsk Forening 11.4.1953 nedsatte erhvervsøkonomiske udvalg.
- 22 Ibid.
- 23 ADCB P450-1, Berthold Bahnsen, artikel i *Den Liberale Venstre-Almanak*, 1958, s. 47-49 med overskriften "Lewer doot as Slaaw".
- 24 Afsnittet vedr. Bahnsens udtalelser i Landdagen er hentet i *Schleswig-Holsteinischer Landtag. 2. Wahlperiode. Stenographischer Bericht über die 22.-28. Tagung. 49.-64. Sitzung (16.9.1952-30.6.1953)*, s. 390-392.
- 25 De vindende magter tvang efter kapitulationen i 1945 Tyskland til at demontere industrimaskiner og andet materiel. Dette blev derefter sendt til andre europæiske lande, der havde lidt skade under krigen.
- 26 Ibid.
- 27 ADCB I20-105, Sydslesvigsk Vælgerforenings Landssekretariat.
- 28 *Flensborg Avis*, 4.2.1953.
- 29 NAK, FO 371/104169: rapport dateret 4.5.1953.
- 30 ACDB I50, Grænseforeningen: 1.6. Betænkning afgivet af det af Grænseforeningen og Sydslesvigsk Forening 11.4.1953 nedsatte erhvervsøkonomiske udvalg.

miske udvalg. Den originale tyske beretning udfærdiget af Reg.Dir. Dr. Bielfeldt findes i ADCB P450-12, Berthold Bahnsen, sager vedr. landdagsarbejdet.

31 Ibid.

32 Klatt 2001, s. 210-212.

33 ADCB P450-12, Berthold Bahnsens Sager vedr. landdagsarbejdet, Manuskript til et foredrag om *Programm Nord*, afholdt 19.12.1956.

34 Lange 2003, s. 667-669.

35 Dette afsnit er primært baseret på Noack 1997, s. 331-437.

36 Noack 1997, s. 369-372.

37 Ibid.

38 Ibid.

39 Noack 1997, s. 367-377.

40 Ibid.

41 Ibid.

42 Hans Schultz Hansens beskrivelse af Kiel-erklæringen i Adriansen, m.fl. red. 2011.

43 Dette afsnit er især baseret på Noack 1997, s. 378-393.

44 Dette afsnit er især baseret på Noack 1997, s. 394-401 samt artikler i *Flensborg Avis* i dagene efter dommen.

45 *Flensborg Avis* 5.4.1952: "SSV vandt Sagen i Karlsruhe".

46 *Flensborg Avis* 26.4.1952: "Karlsruhe-Dommen" skrevet af daværende generalsekretær i SSF, Frederik Thygesen.

47 Dette afsnit er især baseret på Noack 1997, s. 394-401 samt artikler i *Flensborg Avis* og *Südschleswigsche Heimats-Zeitung* i dagene efter dommen.

48 ADCB P450-12, Berthold Bahnsen, Sager vedr. landdagsarbejdet, Lübkes brev til Adenauer, dateret 12.3.1952.

49 *Flensborg Avis* 19. marts 1952: "Lübke skal staa til Regnskab for sin Nationalitets-Politik".

50 *Schleswig-Holsteinischer Landtag. 2. Wahlperiode. Stenographischer Bericht über die 22.-28. Tagung. 49.-64. Sitzung (21.1-3.4.1952)*, s. 120.

51 *Flensborg Avis*, 19.3.1952: "Danmarks Sydslesvig-Politik truer det gode Nabo-Forhold." Wallstein var først statssekretær hos Adenauer i *Bundeskansleramt*, inden han i 1951 rykkede over i *Auswärtiges Amt*, da det igen blev reetableret.

52 Noack 1997, s. 415-437.

53 *Schleswig-Holsteinischer Landtag Wortprotokoll. IV. Landtag Tagung 13-15 13.8.-27.11.1951*, s. 272-291.

54 *Schleswig-Holsteinischer Landtag Wortprotokoll. IV. Landtag Tagung 13-15 13.8.-27.11.1951*, s. 274.

- 55 *Schleswig-Holsteinischer Landtag Wortprotokoll. IV. Landtag Tagung 13-15 13.8.-27.11.1951*, s. 283-284.
- 56 *Schleswig-Holsteinischer Landtag Wortprotokoll. IV. Landtag Tagung 13-15 13.8.-27.11.1951*, s. 286-290.
- 57 Angående “Kreditanstalt Vogelgesang”, læs opslaget under “Kreditforeninger” i Adriansen 2011 og Hansen, H. S 2002.
- 58 *Schleswig-Holsteinischer Landtag Wortprotokoll. IV. Landtag Tagung 13-15 13.8.-27.11.1951*, s. 287.
- 59 Andersen 2008, kapitel 8 og 9.
- 60 For en overbevisende analyse af disse spørgsmål, læs: Hansen, H. S 2002.
- 61 *Südschleswigsche Heimat-Zeitung*, 15.8.1951: “Flüchtlings-Kampfsiedlung an der Grenze?”.
- 62 *Flensborg Avis*, 16.8.1951: “Vil Tyskerne starte en Jordkamp Syd for Grænsen som i Nordslesvig?”.
- 63 *Det brændende Spørgsmaal*, september 1951, nr. 9: “Vi vil bygge en Vold af Flygtningelandbrug langs med den danske Grænse”.
- 64 *Flensburger Tageblatt* og *Der Nordschleswiger*, 11.8.1952: “Dänemark vor Bodenkampf gewarnt” (samme artikel).
- 65 *Flensborg Avis*, 11.8.1952: “Lübke advarer Danmark mod Jordkamp”.
- 66 *Flensborg Avis*, 12.8.1952: “Lübkes Jordkamp i Sydslesvig”.
- 67 *Flensburger Volksblatt*, 12.8.1952: “Bodenkampf”.
- 68 *Flensborg Avis*, 23.3.1953: “Lübke til Bonn for skaffe Penge til “Program Nord””.
- 69 *Flensborg Avis*, 24.3.1953: “De store Partier i Bonn bejler til Flygtningene”.
- 70 *Flensborg Avis*, 26.3.1953: “Med Udlandets Hjælp gøres Flygtninge bosatte”.
- 71 *Flensborg Avis*, 26.3.1953: “Flygtningeloven tilsidesætter de hjemmehørendes Interesser”.
- 72 *Det brændende Spørgsmaal*, april 1953, nr. 4: “Vil Amerikanerne finansiere Flygtningeplanerne i Sydslesvig?”.
- 73 *Det brændende Spørgsmaal*, maj 1953, nr. 5: “Krav om dansk Aktion mod Lübkes “Program Nord”” samt *Grænsevagten* 1953, s. 157-158. Læs også *Der Nordschleswiger*, 20.4.1953: “Eiderdänen fordern Einmischung in innerdeutsche Verhältnisse”.
- 74 *Nationaltidende*, 13.4.1953: “Ole Bjørn Kraft mod Flygtningebosættelsen lige syd for grænsen”. Tilsvarende indhold i *Flensborg Avis*, 13.4.1953: “Hvorfor bruges pengene fra USA ikke til omflytning?”.
- 75 *Flensborg Avis*, 15.4.1953: “Ethvert Mindretal har Ret til at tro paa Genforening”.

- 76 *Der Nordschleswiger*, 16.4.1953: "Angriff auf "Programm Nord"".
- 77 *Der Nordschleswiger*, 20.4.1953: "Eiderdänen fordern Einmischung in innerdeutsche Verhältnisse".
- 78 *Flensburg Avis*, 23.4.1953: "Waldemar Kraft bliver tydelig: Først kommer Flygtningene, derefter de dansksindede".
- 79 *Flensburg Avis*, 25.4.1953: "Minister W. Krafts "Forundring". Massebosættelsen af Flygtninge i Sydslesvig."
- 80 NAK, FO 371/104169. Rapport dateret 4.5.1953.
- 81 *Flensburg Avis*, 25.4.1953: "Minister W. Krafts "Forundring". Massebosættelsen af Flygtninge i Sydslesvig."
- 82 *Nationaltidende*, 10.6.1953: "50.000 Tyskere skal bosættes ved Grænsen". Desuden artikler om Lübkes udtalelser i *Flensburg Avis*, 9.6.1953: "Lübke: "Program Nord" skal ikke trænge danskheden ud" og *Kiel Nachrichten* 9.6.1953: "Für zehn Jahre Arbeit und Brot".
- 83 *Flensburg Avis*, 22.6.1953: "Lübkes "Program Nord" og Danmark".
- 84 *Flensburg Avis*, 29.6.1953: "Vi venter med Opmærksomhed. Sydslesvig ved Venstres Sendemandsmøde i Kollund".
- 85 Ibid.
- 86 *Flensburg Avis*, 13.7.1953: "Endelig klar besked: "Program Nord" er kun for trofaste Tyskere". Dette afsnit er baseret på *Flensburg Avis'* udlægning.
- 87 Ibid. I *Det brændende Spørgsmål*, august 1953, nr. 8: "Tysk Grænsekamp mod Danmark for dollars fra USA" blev den samme artikel i *Schleswig-Holsteinische Tages Post* behandlet og problematiseret.
- 88 *Det brændende Spørgsmål*, august 1953, nr. 8: "Tysk Grænsekamp mod Danmark for dollars fra USA".
- 89 *Flensburg Avis*, 4.8.1953: "Ingen afgørelse uden om den danske Regering". *Der Nordschleswiger* bragte nyheden dagen forinden 3.8.1953: "'Programm Nord": Dänemark interveniert".
- 90 *Sønderjyden*, 4.8.1953: "Danmark uvedkommende" og *Flensburg Avis*, 4.8.1953: "Ingen Afgørelse uden om den danske Regering".
- 91 *Flensburg Avis*, 7.8.1953: "Helt ved siden af".
- 92 *Flensburg Avis*, 9.11.1953: "Ingen amerikanske penge til Program Nord"; *Südschleswigsche Heimat-Zeitung*, 10.11.1953: "Finanzierungsexperte in Kiel" og *Nationaltidende* 12.11.1953: "Program Nord uden dollars".
- 93 ADCB I20-9, Fælles forretningsudvalgsmøde mellem SSW og SSF, 6.6.1956.
- 94 *Schleswig-Holsteinischer Landtag, 2. Wahlperiode. Stenographischer Bericht über die 33. Tagung. 73. Sitzung am 8. Februar 1954 in Kiel*, s. 1076-1078.

- 95 *Schleswig-Holsteinischer Landtag, 2. Wahlperiode. Stenographischer Bericht über die 33. Tagung. 73. Sitzung am 8. Februar 1954* in Kiel, s. 1074-1094.
- 96 *Flensburg Avis*, 6.4.1954: "Programm Nords Udstyknings-Planer i et Grænseomraade paa godt 80.000 Hektar" og Klatt 2001, s. 331.
- 97 ADCB P450-12, Berthold Bahnsen, Sager vedr. landdagsarbejdet, Rapport med titlen "Program Nord 1. 250 Millioner Mark skal sanere Landbrugsjorden syd for Grænsen".
- 98 Arrondering er et ejendomsretsligt udtryk for, hvordan en gårds jordtiliggende er placeret i forhold til bygningerne.
- 99 ADCB P450-12, Berthold Bahnsen, Sager vedr. landdagsarbejdet, Rapport med titlen "Program Nord 1. 250 Millioner Mark skal sanere Landbrugsjorden syd for Grænsen".
- 100 ADCB P450-12, Berthold Bahnsen, Sager vedr. landdagsarbejdet, "Foredrag om Program Nord for Sønderjysk Landbrugskandidatklub d. 19.12.56".
- 101 Ibid.
- 102 Klatt 2001, s. 330-333.
- 103 ADCB P450-12, Berthold Bahnsen, Sager vedr. landdagsarbejdet, "Foredrag om Program Nord for Sønderjysk Landbrugskandidatklub d. 19.12.56". Uvist hvorfor har Bahnsen streget afsnittet om den nye kog over, og han har formentlig ikke benyttet det i foredraget.
- 104 Kolny 2004, s. 102-178.
- 105 Kolny 2004, s. 122.
- 106 Kolny 2004, s. 102-178.
- 107 Ibid.
- 108 Kolny 2004, s. 36-43.

Trykt litteratur

- Adriansen, Inge m.fl. (red.): *Sønderjylland A-Å*. Aabenraa 2011.
- Andersen, Morten: *Den folte grænse. Slesvigs deling og genopbygning 1918-1933*. Aabenraa 2008.
- Bielfeldt, Claus (Hrsg.): *Das Unternehmen Landentwicklung Programm Nord. Eiderraum*. Kiel 1967.
- Bielfeldt Claus: "Gespräche um das Programm Nord". *Schleswig-Holstein. Monatshefte für Heimat und Volkstum*, 1958, s. 325-331.
- Danker, Uwe: "Programm Nord." I Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt og Ortwin Pelc, (Hrsg.): *Das neue Schleswig-Holstein Lexikon*, Wachholz 2006, s. 483-484.
- Detlefsen, Nicolaus: "Vom gegenwärtigen Wandel der schleswig-holsteinischen

- Landschaft. Bericht über eine zweitägige Fahrt durch den Bereich des Programms Nord". *Die Heimat*, 1968, s. 327-332.
- Dopheide, Josef: *Die Agrar- und wirtschaftspolitische Problematik des Programm Nord – gezeigt am Beispiel des Kreises Südtondern*. Kiel 1971.
- Engelbrecht, Heinrich: "Aussiedlung mit dem "Programm Nord" in Weesby". *Jahrbuch für die Schleswigsche Geest* 51. Jahrgang, 2003, s. 91-96.
- Fröbe, August: "Nordfriesland und das Programm Nord". *Zwischen Eider und Wiedau. Heimatskalender für Nordfriesland*, 1970, s. 94-100.
- Fröbe, August: "Bericht über den Stand des Programm Nord und über die Wirkung der bisherigen Investitionen". *Zwischen Eider und Wiedau. Heimatskalender für Nordfriesland*, 1970, s. 50-62.
- Fröbe, August: "Das Programm Nord – Bilanz 1953/1967. Über den Stand der Landentwicklung und über die Wirkung der bisherigen Investitionen". *Grenzfriedenshefte*, 1968, s. 139-148.
- Fröbe, August: "Landentwicklung durch das Programm Nord. Aufgaben und gesamtwirtschaftliche Entwicklung". *Nordfriesland. Zeitschrift für Kultur, Politik, Wirtschaft*, August 1966, s. 36-54.
- Hahn, Ubbo: "Unser Grenzland und das Programm Nord". *Die Heimat*, 61. Jahrgang, Nr. 8, 1954, s. 205-209.
- Hansen, Ernst Siegfried: *Kurier der Heimat. Das Spiel um Schleswig zwischen Kapitulation und Programm Nord*. Bielefeld 1955.
- Hansen, Hans Schultz: "*Dansk jord på danske hænder*": *Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002*. Aabenraa 2002.
- Hansen, Hans Schultz: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*. Aabenraa 1994.
- Henningsen, Lars, (red.): *Sydslesvigs danske historie*. Flensborg 2013.
- Junge, Werner: "Das Programm Nord". I Carsten Fleischhauer & Gutram Turkowski, (red.): *Schleswig-Holsteinische Erinnerungsorte*. Heide, 2006, s. 96-103.
- Klatt, Martin: *Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-1955*. Flensborg 2001.
- Kolny, Alexander, (red.): *50 Jahre Friedrich-Wilhelm-Lübke-Koog*. Heide 2004.
- Korthals, Gernot: "30 Jahre Programm Nord". *Schleswig-Holstein. Monatshefte für Heimat und Volkstum*, Oktober 1983, s. 2-5.
- Lange, Ulrich, (Hrsg.): *Geschichte Schleswig-Holsteins. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Neumünster 2003.
- Noack, Johan Peter: *Det danske mindretal i Sydslesvig 1948-1955*. Aabenraa 1997.
- Schleswig-Holsteinischer Landtag, 2. Wahlperiode. Stenographischer Bericht über die 33. Tagung. 73. Sitzung am 8. Februar 1954 in Kiel.*

- Schleswig-Holsteinischer Landtag. 2. Wahlperiode. Stenographischer Bericht über die 22.-28. Tagung, 49.-64. Sitzung, 16.9.1952-30.6.1953.*
- Schleswig-Holsteinischer Landtag. 2. Wahlperiode. Stenographischer Bericht über die 22.-28. Tagung, 49.-64. Sitzung, 21.1-3.4.1952.*
- Schleswig-Holsteinischer Landtag Wortprotokoll. IV. Landtag Tagung, 13-15 13.8.-27.11.1951.*
- Sievers, Kai Detlev: "Gedanken zu Beharrung und Wandel der Volkskultur an der Schleswig-Holsteinischen Westküste im Zeichen des Programm Nord". *Kieler Blätter zur Volkskunde*, 1, 1969, s. 5-25.
- Sievers, Kai Detlev: "Zentraldirigismus und Volkskultur im Programm-Nord-Gebiet". *Nordfriesisches Jahrbuch*, 4/5, 1968/69, s. 302-315.
- Steinhäuser, Martin: "Diesseits und jenseits der Grenze". *Schleswig-Holstein. Monatshefte für Heimat und Volkstum*, 1953, s. 145-148.
- Suhr, Hans: "Wasserwirtschaftliche Maßnahmen im Programm Nord". *Informationen / Institut für Raumforschung, Bad Godesberg*, 5. Årg., 1955, s. 349-363.
- Thomsen, H.: "Anderthalb Jahrzehnte "Programm Nord", I-III". *Schleswig-Holstein. Monatshefte für Heimat und Volkstum*, 1968, s. 7-8, 43-45 og 66-68.
- Weigand, Karl: *Programm Nord. Wandel der Landschaft in Schleswig-Holstein. 2. Neubearbeitete und ergänzte Auflage.* Kiel 1970.
- Wenk, Ursula: *Die zentralen Orte an der Westküste Schleswig-Holsteins unter besonderer Berücksichtigung der zentralen Orte nieden F'Grades, Neues Material über ein wichtiges Teilgebiet des Programm Nord.* Kiel 1968.

Utrykte kilder:

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB):

I50: Grænseforeningen: 1.6. Betænkning afgivet af det af Grænseforeningen og Sydslesvigsk Forening 11.4.1953 nedsatte erhvervsøkonomiske udvalg.

I20: Sydslesvigsk Vælgerforenings Landssekretariat.

P450: Berthold Bahnsen.

National Archives – Kew (NAK):

Foreign Office: FO 371/104169.

Summary

In February 1953 the prime minister in Schleswig-Holstein, Friedrich Wilhelm Lübke, presented *Programm Nord* in the Landtag in Kiel. It was a large-scale plan for reforming and streamlining agriculture in the federal state. Another important objective of the project was to provide 2430 new farms and 4412 new rural houses, which were supposed to be able to feed about 30.000 people.

Everyone agreed there was a great need for land reforms in South Schleswig, but among the Danish minority there was great skepticism about the establishment of the new farms and rural houses. The expectation was that the Lübke government would hand over almost all the new places to German refugees from East Prussia, who had fled to Schleswig-Holstein in the years 1945-48. The large refugee party, BHE, was part of the coalition government and Lübke himself was perceived as hostile to the Danish minority as well as a tough, German-minded border fighter. The Danes therefore feared there would be a human embankment formed by pro-German refugees along the Danish-German border.

At the same time the minority members of the *Landtag* in Kiel wanted *Programm Nord* to be carried out because they perceived the reforms and rationalizations as crucial for South Schleswig agriculture. This led to a relatively downplayed national rhetoric from the minority. On the other hand several Danish border political associations strongly cautioned against *Programm Nord* because the program in their opinion threatened the Danishness in the borderland on both sides of the border.

It was several years after Lübkes presentation of *Programm Nord* that Danish skepticism disappeared. It happened as the project progressed and as it eventually turned out that it was just large-scale land reforms – not a German led land struggle in South Schleswig.

Forfatterpræsentation

Mogens R. Nissen er arkiv- og forskningsleder ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig og har tidligere været lektor i regionalhistorie ved Syddansk Universitet. Han udgav i 2000 bogen "Hollandske landmænd i Danmark – bekymring eller beundring?" sammen med Lone Jeppesen. I 2004 forsvarede han ved Syddansk Universitet ph.d.-afhandlingen "Produktions- und Lieferfreudigkeit – Landbruget under den tyske besættelse 1940-1945", der i 2005 blev udgivet i redigeret form under titlen "Til fælles bedste – det danske landbrug under besættelsen." Han har skrevet flere artikler om dansk landbohistorie i det 20. århundrede og har de senere år primært arbejdet med sønderjysk, sydslesvigsk og dansk-tysk historie.